

NXOPAXOPO WA RHIJISITARA LERI
TIRHISIWAKA HI TIN'ANGA TO
HAMBANAHAMBANA TA XINTU NA
SWIKHEDZAKHEDZA LESWI TIRHISIWAKA EKA
VUTSHUNGURI BYA TONA: MAENDLELE YA
SOXIYOLINGWISITIKI

hi

HASANI MORRIS JIVINDHAVA

(MINI-) DISSERTATION

Dyondzo yo engetela swilaveko swa digiri ya

MASTERS OF ARTS

eka

Ndzawulo ya tindzimi ta Xintima

eka

FAKHALITI YA HUMANITIES

(School of Languages and communication
studies)

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI : DOK NE NXUMALO

LEMBE : 2012

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa
NXOPAXOPO WA RHIJISITARA LERI
TIRHISIWAKA HI TIN'ANGA TO
HAMBANAHAMBANA TA XINTU NA
SWIKHEDZAKHEDZA LESWI TIRHISIWAKA EKA
VUTSHUNGURI BYA TONA: MAENDLELE YA
SOXIYOLINGWISITIKI.

(AN ANALYSIS OF THE SPEECH REGISTER
USED BY DIFFERENT TRADITIONAL HEALERS
AND THE DIFFERENT TYPES OF INSTRUMENTS
USEND DURING THEIR PRACTICE: A
SOCILINGUISTIC APPROACH) i ntirho wa lowu
nga wa mina naswona a wu si tshama wu
endliwa eka Yunivhesiti leyi hambi yin'wana.
Matsalwa lama tirhisiweke ni ku tshahiwa ma
kombisiwile hi mfanelo

NAME

DATE

239354

b1294158x
i12908125

NXOPAXOPO WA RHIJISITARA LERI TIRHISIWAKA HI
TIN'ANGA TO HAMBANAHAMBANA TA XINTU NI
SWIKHEDZEKhedze LESWI TIRHISIWAKA EKA

VUTSHUNGURI BYA TONA:

MAENDLELE YA SOXIYOLINGWISITIKI

HI

HASANI MORRIS JIVINDHAVA

DYONDZO YA XITSALWANA XO ENGETELA

EKA

SWILAVEKO SWA XIKAMBELO XA DIGIRI

YA

MASTERS OF ARTS IN AFRICAN LANGUAGES

EKA

“FACULTY OF HUMANITIES”

(School of Language and Communications)

NDZAWULO YA XITSONGA EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI : DOK .N.E NXUMALO

LEMBE : 2012

KU NYIKETA

Xitsalwana lexi i xa va varhandzi va ririmi ra Xitsonga ku nga vatsari, vahlayi va rona, ni lava va hlohlotelaka leswaku tindzimi ta xintima ti yisiwa emahlweni hi matsalwa ni milavisiso yo hambanahambana.

Mina ndzi Muhlengwe Mativula ya Mkhacani, wa Jivindhava, wa Nkotswi, wa Magadzi, wa Tshovani, wa Zari, wa Mangule, wa Mantsena, wa Bangwani, wa Xinyori xa humba, wa Kanganzela Ribyeni, wa Nkele wa Mamba, wa Nyoxi ya Malwana, wa Kandza Chavani, ndzi Chava Mahika, wa Vukolokoco Maribyeni,

Hlazanaaaa!!!!!!!!!!Mahula homu, hi va ka Madyaswimbisi.

Ndzi ri hinkwerhu a hi kuriseni ririmi ra Xitsonga na mina Muhlengwe ndzi Mutsonga

Mina ndzi khensa hi ku vula leswi: **MI HI YOO!!!!**

KU YA CHISAA!!

DEDICATION

This research is dedicated to all people who love to read and write Xitsonga language, and those who support the promotion of African languages and develop them.

I'm a first born Son of Mkhacani, of Jivindhava, of Nkotswi, of Magadzi, of Tshovani, of Zari, of Mangule, of Mantsena, of Bangwani of Xinyori xa Humba, of Kanganzela ribyeni, of Nkele, of Mamba, of Nyoxi ya Malwana, of Kandza Chavani, ndzi Chava mahika, of Vukolokoco maribyeni,

Hlazanaaa!!!!!!!!!, Mahula homu, we are of Madyaswimbisi.

Together let us promote Xitsonga language, and other African Languages.

I belong to Vahlengwe clan, as Mutsonga .

I salute by saying:

MI HI YOOO!!!!!!!!!!!!!!

KU YA CHISAAA!!!!!!

XIKHENSO

Ndza khensa Ndwandwe wena Dokodela N. E. Nxumalo eka ku ndzi letela eka xitsalwana lexi xa Digiri ya Masters eka African Languages, lexi ndzi xi tsaleke hi ririmi ra Xitsonga. Ndzi ri khanimamba eka ku ndzi lehisela mbilu ka wena. Ndzi vona u swi kotile ku ndzi lehisela mbilu ni ku ti nyika nkarhi lowo kala swinene ku ndzi lulamisa, ni ku ndzi komba nkoka wa xitsalwana lexi. Ndza tshemba leswaku u ta pfuna ni van'wana hi ndlela yoleyo.

Ndzi khensa nakambe na n'wina valeteri lavan'wana eka Digiri leyi ya Masters'in Africa Languages yisani emahlweni ntirho wa n'wina leswaku rixaka ra vantima va Afrika-Dzonga ni va ni titlhari leti kotaka ku hlayisa ndhavuko ni mfuwo wa tindzimi ta vantima. Na wena Dokodela Mkhacani Daniel Ndove laha u hoxeke kona xandla, ndzi ri ku dya i ku engeta. Inkomu.

Ndzi ba mandla eka vatswari va mina ku nga Mbitsini Tsatsawani wa Risimati (Phulaphula) nhwana wa ka Manganyi na jaha ra Muhlengwe, wena sirha Khongotela Mkhacani James wa Jivindhava wa Nkotswi, ku nga vona va simekeke ximila lexi xi endleke ndzavisiso lowu. Manana, ndzi khensa ndzi vuyelela leswi u ndzi ongoleke eka mavabyi ya mina hi lembe ra 2008, loko a nga ri wena xitsalwana lexi a xi ta va xi munywile hi buwa. Ndzi khensa vana va mina ku nga wena: Mikateko, Tinyiko, Mfumo, Ringeta, Tsatsawani, Ntsako, Ntiyiso na nkulukumba wa munhu Mbhulu (Mbuluvulu), Tiyani a ndzi nge ku rivali ni vutomi bya wena byo koma. Ndzi tava ndzi endla xihoxo loko ndzi nga rivala ku khensa wena Nghamu ya mina wena Tshilidzi, loko mi ndzi nyikile nkarhi wa ku tsalatsala milorho ya mina yi tlhela yi humelela.

A ndza rivali ku khensa na Lydia Xiphayi Xivambu, n'anga ya Xintima, loyi ndzi n'wi vutiseleke no kuma vuxokoxoko bya xitlwana hi tlhelo ra matshungulelo ya xintima.

Xo hetelelela ndzi khensa hinkwavo lava nga ni ku tsakelaa ku hlaya xitsalwana lexi leswaku va kuma vutivi mayelana ni matshungulele ya xintu.

Mina ndzi khensa hi ku vula leswi: **MI HI YOOO!!!!!!!!!!!!!!**

KU YA CHISAAA!!!!!!

ACKNOWLEDGEMENT

I would like to acknowledge all the people who have given their effort in helping me in writing this research of Masters' degree in African Languages. I acknowledge my supervisor Dr N.E Nxumalo, for your commitments, dedications, encouragements, guidance and influence in writing this research in Xitsonga Language for the purpose of promoting our African Languages.

I also extend my gratitude to all my lecturers who helped me in this Masters' degree in African Languages, special thanks to Doctor Mkhacani Daniel Ndove for your support and contributions in this research study .

I also honour my parents, firstly my Mother Mbitsini Tsatsawani N'wa-Risimati (Phulaphula) Manganyi and my late father Khongotela Mkhacani James wa Jivindhava, wa Nkotswi for bringing me to this universe.

I further thank all the people who made this research a success, who devoted their time and effort to helping me. I also thank my typist Tsakani Portia Siweya and all my kids namely: Mikateko, Tinyiko, Mfumo, Ntsako, Ringeta, Tsatsawani, Ntiyiso and Mbhulu (Mbuluvulu), Tiyani although you spend the shortest time in your life, it will be hard to forget you, and I will be making a mistake if I forget to mention my Spouse Tshilidzi for giving me enough time to concentrate in my research study.

I don't forget to name Lydia Xiphayi Xivambu, a Traditional healer, whom I interviewed and contributed much in this research by giving me information relevant to the healing processes.

Lastly I thank every body who will have an interest in paging through this research in order to get more information in this heavily process of Traditional healing.

I salute by saying:

MI HI YOOO!!!!!!!!!!!!!!!

KU YA CHISAAA!!!!!!!!!!

NONGONOKO WA TIMHAKA

NDZIMA YA 1

NONGONOKO	PAPILA
1.1.Manghenelo	1
1.2.Xikongomelo	1
1.3.Nsusumeto	2
1.4.Nkoka wa xitsalwana lexi	4
1.5.Maendlelo eka xitsalwana lexi	4
1.5.1 Primary Method	4
1.5.2 Secondary Method	5
1.5.3 Textual Analysis Method	6
1.6.MATSALWA MAN'WANA LAMA VULAVULAKA HI VUN'ANGA KUMBE MITIRHO YAVUN'ANGA NI MATSHUNGULELO	7
1.6.1.Vatsari va Tinovhele, Mitlangu ni Mitsheketo	7
1.6.1.1.Xona hi Xihi? : Maluleke D.R (1987)	8
1.6.1.2.Ntukulu wanga yedwa : Mnisi H.S (1974)	9
1.6.1.3.Ndlandlalati ya Malenga. : Mahatlane A.D (1986)	9
1.6.1.4.Mulunguntima : Khosa T.H(1994)	10
1.6.4.5.Byokota madlayisani :.Marhanele M.M (198 0)	11
1.6.2.Swiyenge swin'wana swa Matsalwa	11
1.6.2.1.Phephahungu (Daily Sun)(2009)	12
1.6.2.2.Vumbiwa ra riphabiliki ra Afrika-dzonga(1976)	12
1.7.Ndhawu ya xitsalwana lexi	13
1.8.Maavanyiselo ya xitsalwana lexi	13
1.9.Tinhlamuselo ta Matheme	14
1.9.1.Onamasitiki (Onamastic)	14

NONGONOKO**PAPILA**

1.9.2.Swikhedzekhedze	15
1.9.3.Mfuwo (Culture)	15
1.9.4.Dzwavi/Dzwodzwe	16
1.9.5.Mbvuri	16
1.9.6.Matsikwana	17
1.9.7 Rhijisitara “Register or Social Register “	17
1.9.8.Swiyila;Mikhuva,Mitoloveto	17
1.10.Nkatsakanyo wa xitsalwana lexi.	18

NDZIMA YA 2

MPALUXO WA RHJISITARA NI MAVONELE YA VATSARI VA MATSALWA EKA XITSALWANA LEXI.

NONGONOKO	PAPILA
2.1. Manghenele	20
2.2. Nhlamuselo ya rhjisitara “Speech Register kumbe Social Register”	20
2.3. Rjisitara leri tirhisiwaka eka vun’anga	23
2.4. RIRIMI RO HLAHLUVA	24
2.4.1. Matsalwa ma n’wana lama vulavulaka hi ku hlahluva	59
2.4.1.1. Xona hi xihhi? Maluleke D.R (1987)	59
2.4.1.2. Ntukulu wanga Yedwa Mnisi H.S (1974)	28
2.4.1.3. Hi landza Mpisana: Makamu S.H.N (1985)	29
2.4.1.4. Xisomisana: Thuketani F.A (1969)	30
2.5. RIRIMI RA LOKO KU PHAHLIWA	31
2.5.1. Matsalwa Man’wana lama Vulavulaka hi ku Phahla	32
2.5.2. Xisomisana: Thuketani F.A (1969)	32
2.5.3. Ntukulu wanga yedwa Mnisi H.S (1974)	33
2.5.4. Xona hi xihhi? MALuleke D.R (1987)	34
2.5. Nkatsakanyo wa Ndzima leyi	35

NDZIMA YA 3

NONGONOKO

PAPILA

3.1. Manghenele	37
3.2. Nhlamuselo ya vun'anga bya xintu	37
3.3. Mavito ya tin'anga to xintu to hambana	39
3.3.1. N'anga ya tihlolo	41
3.3.2. N'anga ya mihlahle/vula	43
3.3.3. N'anga ya xingomatanda/yo tsema/vhumba	44
3.3.4. N'anga yo chayela	45
3.3.4.1. N'anga ya govela	45
3.3.4.2. N'anga dzwodzwe/dzwavi	46
3.3.5. N'anga ya nyamusoro	47
3.3.6. N'anga ya nguluve	48
3.3.7. Nkatsakanyo wa ndzima leyi	50

NDZIMA YA 4

TINXAKA TA TINHLOLO LETI TIRHISIWAKA HI TIN'ANGA TO HAMBANA.

NONGONOKO	PAPILA
4.1. Manghenele	52
4.2. Ndhumba/yindlu ya swikwembu	52
4.3. Gandzelo ra muti	53
4.4. Tinhlolo ta n'anga/vun'anga	53
4.4.1. Muguma	54
4.4.1.1. muguma wa xilutsi	54
4.4.1.2. muguma wa nsinya	54
4.4.1.3. muguma wa ndlopfu	54
4.4.2. Nhlolo ya ndlopfu	55
4.4.3. Nhlolo ya ngwenya	55
4.4.4. Nhlolo ya mfutsu	55
4.4.5. Nhlolo ya nungu	56
4.4.6. Nhlolo ya mbavala	56
4.4.7. Nhlolo ya mbuti	56
4.4.7.1. mbuti ya ntswele	56
4.4.7.2. mbuti ya xinuna	57
4.4.8. Nhlolo ya xombani	57
4.4.9. Nhlolo ya mhisi	57
4.4.10. Nhlolo ya nhenga	57

NONGOLOKO**PAPILA**

4.4.11. Nhlolo ya nghala	58
4.4.12. Nhlolo ya dzuma	58
4.4.13. Nhlolo ya nguluve	58
4.4.14. Nhlolo ya malumbi	59
4.4.15. Nhlolo ya mhunti	59
4.4.16. Nhlolo ya nhongo	59
4.4.17. Nhlolo ya nsati wa mhala	59
4.4.18. Nhlolo ya humba	60
4.4.19. Nhlolo ya whami	60
4.4.20. Nhlolo ya dzuma ya lwandle	60
4.4.21. Nhlolo ya goxana (mbuti)	61
4.4.22. Nhlolo ya nkanyi	61
4.4.22.1. Nsati wa nkanyi	61
4.4.22.2. Nuna wa nkanyi	61
4.4.22.3. Xirimbana (nkanyi lowu wu nga khomana)	62
4.4.23. Nhlolo ya ribye rale lwandle	62
4.4.24. Nhlolo ya nkoti	62
4.4.25. Nhlolo ya xinhombedyana	62
4.4.26. Nhlolo ya xirisana	63
4.5. Nkatsakanyo wa ndzima leyi.	63

NDZIMA YA 5

SWIMILANA LESWI TIN'ANGA TI KUMAKA MIRHI YO TSHUNGULA EKA SWONA

NONGOLOKO	PAPILA
5.1. Manghenele	64
5.2. Swimila leswi tirhisiwaka ku endla mirhi	64
5.2.1. Munga	65
5.2.2. Ncencenyi/Phasamhala	65
5.2.3. Chochelamandleni	66
5.2.4. Ximuwu	67
5.2.5. Nkuwa	68
5.2.6. Nxuva	68
5.2.7. Molela	68
5.2.8. Ndzopfori	69
5.2.9. Lumanyama/Numanyama	70
5.2.10. Nxojowa	71
5.11. Xibaha	71
5.12. Nxunguxungu	72
4.3. Mavito ya magungu lama endlaka mirhi eka vutshunguri	73
5.3.1. Muyembe	73
5.3.2. Mpfilwa	73
5.3.3. Mun'hwehela Mbeva/Nun'hwehela Mbeva	74
5.3.4. Nkahlwani	75
5.3.5. Ndzhenga	75
5.3.6. Riyada kumbe Rirada	76

NONGONOKO

PAPILA

5.4.Mavito ya swimila swin'wana swa nhova	76
leswi tirhaka eka vutshunguri	
5.4.1. Ndzulwani	76
5.4.1.1. Ndzulwani leyikulu	77
5.4.1.2. Ndzulwani leyintsongo	77
5.4.2. Zavazava	77
5.4.3. Muhlahlu	78
5.4.4. Mundleve	78
5.4.5. Mhangani	79
5.4.5.1. Mhangani yo bava	79
5.4.5.2. Mhangani leyikulu	80
5.4.6. Nkaka	80
5.4.7..Xiyakayani	81
5.4.8. Nkhon'wa	81
5.5. Nkatsakanyowa Ndzima leyi	82

NDZIMA YA 6

SWIYILA, MITOLOVELO NI MIKHUVA.

NONGONOKO	PAPILA
6.1. Manghenele	83
6.2. Swiyila, ku tshemba,ni ku kholwa.	83
6.2.1 Rhijisitara Swiyila leswi Swikhumbaka vun'anga ni Matshungulelo ya byona	84
6.2.2 Swiyila swa Rifu ni vun,anga	84
6.3. Rhijisitara ni swiyila, ku tshemba ku kholwa leswi tirhaka eka munhu un'wana ni un'wana	84
6.3.1. Swiyila, swa le masin,wini.	85
6.3.2 Swiyila swa vukhombani Ngoma	86
6.3.3 Rhijisitara ra nkoka ni vutshila bya ku tirhisa swiyila, mikhuva ni mitolovelelo ya ndhavuko	93
6.4. Nkatsakanyo wa ndzima leyi	94

NDZIMA YA 7

NONGONOKO

PAPILA

KU SONGASONGA XITSALWANA HINKWAXO	96
MANGHENELO	96

NDZIMA YA 8

MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE	106
8.1 Matsalwa lama tshahiweke	106
8.2 Matsalwa lama nga tshahiwangiki	109

NDZIMA YA 1

NSUSUMETO, NKOKA, MAENDLELO YA XITSALWANA NI MATSALWA MAN'WANA LAMA VULAVULAKA HI RHJISITARA RA VUN'ANGA BYA XINTU

1.1. MANGHENELO

Eka ndzima leyi ya xitsalwana lexi ndzi ta ringeta ku hlamusela hi ntirho lowu wa ku xopaxopa ririmi leri tirhisiwaka eka vutshunguri kun'we ni mavito ya tin'anga to hambanahambana ni mavito ya switirhisiwa leswi tirhisiwaka eka vutshunguri bya tona, na leswi wu nga ta xopaxopisiwa xiswona. Nakambe xitsalwana lexi xi ta angarhela swilo swo tala leswi katsaka ni mavabyi lama kumekaka evuton'wini kun'we ni vutshunguri bya xintu hi ku hambana ka byona. Xitsalwana lexi xi ta xopaxopa rhijisitara, mavito ya tin'anga, switirhisiwa hambani swiyila leswi fambelanaka ni maendlelo ya vutshunguri bya xintu ni swin'wana leswi tirhisiwaka eka ntirho lowu. Mhaka leyi yi kuma ku seketeriwa hi marito ya Spolsky (2004:49) loko a vula leswi landzelaka:

.....that all religious beliefs systems include some about language', and it is also significant to note that ritual can also be performed within the use of a particular religious language.

Marito lama ya kombisa swinene leswaku eka xitsalwana lexi ku ni swilo swo tala leswi faneleke ku twisisiwa tanihi ku tshemba eka matirhelo lama tirhisiwaka eka ntirho lowu wa vutshunguri leswi katsaka ni ririmi leri tirhaka, leri nga ta endla leswaku ntirho wo fana ni ku phahla, ku hlahluva kun'we ni mitirho leyi yelanaka ni vutshunguri bya xintu wu famba kahle.

1.2. XIKONGOMELO

Xikongomelo xa xitsalwana lexi i ku xopaxopa rhijisitara leri tirhisiwaka hi tin'anga to hambanahambana ta xintu ni swikhedzekhedze leswi tirhisiwaka eka vutshunguri bya tona kun'we ni ku hlayisa ndzhaka, ndhavuko ni mfuwo wa ririmi ra rixaka ni mahanyelo ya xintu kun'we ni vutshila lebyi nga kona, lebyi tirhisiwaka eka vutshunguri bya xintu. Xitsalwana lexi xi ta tlhela nakambe xi va ni nkucetelo wo kombisa leswaku mirhi ya xintu na yona yi ni nkoka

eka mavabyi lama nga kona eka vutomi bya hina vanhu, kun'we ni ku endla leswaku vanhu va tshemba eka vutshunguri lebyi nga kona byi tirhisiwaka bya xintu. Xikongomelo xa xitsalwana lexi nakambe i ku xopaxopa mavito ya tin'anga ta xintu to hambanahambana na mavito ya switirhisiwa leswi tin'anga ti swi tirhisiwaka eka ntirho wa vutshunguri bya tona.

Xo hetelela ndzi ta kombisa mavito ya switirhisiwa leswi tirhaka ku ya hi ku hambanahambana ka tin'anga ni vutshunguri bya tona. Loko hi vulavula hi switirhisiwa swa vun'anga ku kongomisiwa eka swilo swo tala tanihi tinhlolo, mirhi yo tshungula hi yona kun'we ni swin'wana swa switirhisiwa leswi tirhaka eka ntirho lowu wa vutshunguri bya xintu.

1.3. NSUSUMETO

Ndzi tsala xitsalwana lexi hikokwalaho ka nsusumeto wa ku vona swi fanerile ku pfala vangwa ra milavisiso leyi yi nga kona, leyi yi nga koxometangiki ngopfu eka vulavusisi bya xiyenge lexi hikokwalaho ka leswi a ku languteriwa ehansi mhaka ya vutshunguri bya xintu, ngopfu ni hi ku landzelela nkucetelo wa vukhongeri ni mahanyelo ya xilungu lama a ma tirhisiwa. Mhaka leyi ya ku langutela ehansi mikhuva, maendlelo, mfuwo ni ndhavuko wa Vantima eka swa vutshunguri bya vona swi endlile leswaku na hina Vantima hi titsan'wa eka maendlelo ya swa ndhavuko wa hina.

Mhaka yin'wana leyi nga kona hileswaku a swi olovi ku kuma n'anga leyi nga kotaka ku humesela erivaleni mhaka ya vutshunguri bya xintu hi ku hetiseka, hikuva mhaka ya matshungulela ya tin'anga i ya xihundla. Eka xitsalwana lexi ndz ta ringeta hi matimba ku tihlanganisa ni tin'anga to hlaya ku ringeta ku kuvanyeta miehleketo leyi nga pfunaka eka ku tsariwa ka xitsalwana lexi. Hinkwerhu ha swi tiva leswaku a kuna xitsalwana lexi hetisekeke hikokwalaho xitsalwana lexi i rin'wana ra matshalatshala yo hlengeleta vutivi lebyi kalaka eka ririmi ra Xitsonga.

Nsusumeto wun'wana eka xitsalwana lexi i ku vona leswaku mhaka leyi a yi ri kona ya ku tekeriwa ehansi ka vutlhari, vutivi ni nkoka wa mahanyelo eka mfuwo, ndzhaka eka maendlelo ya swa vutomi bya hina vanhu Vantima swi ndlandlamuxiwa. Loko mhaka leyi yi nga lavisisiwi,

leswi swi ta endla leswaku ku va ni khombo ra ku nyamalala ka mavito ya tin'anga, switirhisiwa leswi tin'anga ti swi tirhisaka eka tindhawu to hambana mayelana ni vutshunguri bya xintu. Levitas (1983:77) u seketela mhaka leyi ya ku langutelariwa ehansi ka vukhongeri bya xintu hi ku vula marito lawa:

Relatively little is known of their religious beliefs. They apparently worship the moon and perform ritual dance ceremonies.

Mhaka leyi kombisiweke laha henhla yi tiyisisa swinene ku tsan'wiwa ka vukhongeri bya xintu, laha ku nga ni swikombiso swa leswaku a ku gandzeriwa leswi nga riki ni nkoka ku ya hi mavonelo ya mutsari ni hi ndhavuko wa yena laha a kombisaka swilo leswi khongeriwaka tanihi n'weti ni ku cina, yi nga mhaka leyi kombaka swinene ku tsan'wa ndhavuko ni mfuwo wa vantima eka swa vukhongeri bya vona. Levitas (1983:90), u ya emahlweni a kombisa nakambe u vukhongeri ni magandzelo ya xintu hi ndlela leyi:

A vague belief in supreme creator is widespread. He is very far removed from people and may only be approached through the ancestors. He is responsible for natural phenomena e.g. thunder and storms.

Marito lawa ya tirhisiweke hi mutsari ya komba ku tsan'wiwa ni ku langutela ehansi ka vukhongeri ni vutshunguri bya xintu laha a kombisaka leswaku a byi twisiseki kahle vukhongeri lebyi tanihileswi ku tshembiwaka ngopfu eka swilo swa ntumbuluko swo tanahi rihati, mabubutsa ni swin'wana swa ntumbuluko. Mhaka leyi yi tikomba yi soleka swinene hikokwalaho ka leswi vulavisisi lebyi a byi tirhisiwa a ku ri ku endlela leswaku vukhongeri kun'we ni vutshunguri bya xintu byi languteriwa ehansi. Kasi Myburgh (1987:33) yena loko a seketela mhaka ya vukhongeri u hlamusela vukhongeri hi ndlela leyi:

Religion is the pattern of beliefs and practice through which human being communicates with or hopes to gain experience of that which lies behind the world of their ordinary experience.

Marito lawa na wona ya kombisa ya tlhela ya tiyisisa leswaku vukhongeri ni ku pfumela hambi ya ri maendlelo ya swilo hi swona leswi swi endlaka leswaku munhu yena hi yexe a tihlanganisa ni Muvumbi. Ku ya hi ntokoto eka swa vutomi ni leswi vanhu va hlanganaka naswona evuton'wini ni ku hanya ka masiku hinkwawo. Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku vukhongeri byi tikomba yi ri ndlela yo tihlanganisa ni leswi nga eka tiko ra miehleketo, leswi swi tikombaka swi ri xiphemu xin'wana xa vutshunguri bya xintu lebyi nga ni nkoka eka vutomi bya vanhu.

1.4 NKOKA WA XITSALWANA LEXI

Xitsalwana lexi xi ta ringeta hi matimba ku vona leswaku mavito ya tin'anga ta xintu ni switirhisiwa leswi tirhisiwaka swi tiveka ni ku tekeriwa enhlokweni, tanihileswi tin'anga to hambanahambana ti swi tirhisaka eka ku pfuna vanhu eka mavabyi ya vona ya tinxakaxaka. Xitsalwana lexi xi ta tlhela xi pfuna nakambe eka ku vuyisela matwisiselo ya matirhelo ya vun'anga bya xintu lama a ma vonaka ya ri eku mbombomeleni hikokwalaho ka ku tsan'wiwa ka matirhelo ya vun'anga lebyi ku landzelela mahanyelo ni maendlelo ya swilo swa manguvalawa swa xilungu. Xitsalwana lexi xi ta paluxa ni ku lemukisa mhaka leyi yi kombaka yi monyiwaka ni ku tsan'wiwa ku ya hi vutivi ni maendlelo ya xintu hambi ku ri maehleketo, leyi tirhisiwaka kun'we ni ku tshemba ka vanhu eka timhaka ta vutshunguri bya xintu ni matshungulelo ya kona.

1.5 MAENDLELO EKA XITSALWANA LEXI

Xitsalwana lexi xi ta tirhiseriwa endlelo ra Qualitative

Xitsalwana lexi xi ta tirhisa maendlelo ya **Primary** lawa ya tivekaka ku ri hi maendlelo ya *interviews*, ni maendlelo ya **Secondary**, kun'we ni maendlelo man'wana yo tanihi **Textual Analysis** ni man'wana maendlelo lama yelanaka ni ntirho lowu, ku katsa ni mitirho ya swidyondzeki leswi nga va ni xiave eka mahungu lama yelanaka ni xitsalwana lexi.

1.5.1 PRIMARY METHOD

Eka maendlelo ya **Primary** ku ta tirhisiwa endlelo ra *interview*, *interview* i maendlelo man'wana lama tirhisiwaka exikarhi ka vanhu vambirhi kumbe ku tlula, laha ku burisaniwaka mayelana ni

ntirho wo karhi. Maendlelo lawa ya tala ku endliwa exikarhi ka muthori ni muthoriwa. Vatsari va tsalwa ra **Readers' Digest** (1998:422) eka tsalwa ra vona va vula leswi hi rito leri ra maendlelo ya *interview*: "Meeting of persons face to face, especially for consultation."

Marito lama kombisiweke hi vatsari va tsalwa ra **Readers' Digest** wona ya kombisa leswaku eka ndlela leyi ya *interview*, munhu loyi a lavaka vuxokoxoko byo karhi u fanele ku ti hlanganisa ni munhu loyi a lavaka ku vulavula na yena kutani a n'wi vutisa swivutiso va langutanile mayelano ni nhlokomhaka leyi va lavaka ku vulavula hi yona. Laha eka xitsalwana lexi ndzi ta endla hi matimba ni vutlhari lebyikulu ku tihlanganisa ni tin'anga ta xintu to hambanahambana, hambileswi va nga ni xihundla, ku kuma vuxokoxoko bya ntirho wa vona ni maendlelo, mavito ya tona tin'anga, switirhisiwa ni matirhelo ma vona eka ntirho lowu wa vutshunguri bya xintu byo hambana kun'we ni swin'wana leswi khumbaka ntirho wa vun'anga. Vatsari vo tanihi va Van Schalkwyk na Viviers (1992:59) na vona va seketela eka mhaka leyi vuriweke hi va **Readers Digest** loko va vula leswi:

The interview is an example of interpersonal, two-way communication and is commonly used in the business and Professional world. It is therefore communication which serves a particular purpose and which is bound to a particular time and Place.

Marito lama tirhisiweke ku seketela mhaka ya endlelo ra *interview*, ya komba leswaku i mhaka ya mbulavurisano eka mitlawa yimbirhi, leswi talaka ku tirha ngopfu eka ntirho wa bindzu, ku ri xikongomelo xo lava ku fikelela nchumu wo nkarhi naswona leswi fambelanaka ni nkarhi wo karhi ni ndhawu ya kona laha swi humelelaka kona.

1.5.2. SECONDARY METHOD

Loko hi landzelerisa eka maendlelo ya **Secondary** kona ku ta ringeta ku xopaxopa matsalwa ya vatsari vo hambanahambana lava ku nga vona va nga ringeta ku endla vulavisisi kumbe ku tsala swin'wana eka matsalwa ya vona mayelana ni nhlokomhaka ya xitsalwana lexi hambiloko va nga ndlandlamuxangi eka vulavisisi bya vona. Bailey (1987:295) na yena u nyika nhlamuselo ya maendlelo ya **Secondary** hi ndlela leyi:

Analysis of document or data gathering or authorized by another person.

Marito lama tirhisiweke hi Bailey na wona ya hlamusela leswaku maendlelo ya secondary ya kongomana ni ku xopaxopa tsalwa kumbe hungu ro karhi eka lava ya hlengeletaweke hi vanhu kumbe vatsari vo hambana. Loko hi ya hi maendlelo lama ya tirhisiweke eka matsalwa yo hambana, leswi komba swinene leswaku mhaka ya maendlelo lama ya Secondary na wona i ya nkoka, ngopfu loko mulavisisi a nyikiwile mpfumelelo hi mutsari wa tsalwa rolero.

1.5.3. TEXTUAL ANALYSIS METHOD

Maendlelo ya *Textual Analysis* na wona ya ta tirhisiwa eka xitsalwana lexi ku endlela leswaku mulavisisi a kota ku kuma swin'wana leswi tsariweke hi vatsari van'wana lava, na wona va endleke milavisiso yo hambana eka tihlokomhaka ta switsalwana kumbe matsalwa ya wona. Abrams (1984:37) eka tsalwa ra yena u hlamusela *Textual Analysis* hi ndlela leyi:

Textual Analysis, its aim is to establish as accurately as possible what an author actually wrote or intend to be the final version.

Ku ya hi marito ya Abrams *Textual analysis* yi humelerisiwa kahle hi ndlela leyi mutsari loko a vile a tsarile a kotaka ku humelerisa swilo leswi a swi tsalaka hi ndlela ya kona, leswi tikombaka ku ri mavonelo ya yena yo karhi yo hetiseka eka hungu ra yena. Martin (1984:33), na yena eka nhlamuselo ya yena u seketela mavonele ya Abrams mayelana ni maendlelo ya *Textual Analysis* loko a ku:

It is the study of the various printed version of literary work with the aim of discovering what the author actually wrote.

Marito ya Abrams lama tshahiweke ya kombisa leswaku *Textual Analysis* i ku xopaxopa matsalwa ya vatsari vo hambana lava a va ri ni swikongomelo swa ku kumisisa leswaku xana mutsari wa tsalwa a a lava ku tsala yini mayelano ni tsalwa ro karhi leri ri vulavulaka hi

vun'anga ni switirhisiwa swa byona. Mhaka yak u xopaxopa i ndlela yo lava ku kumisisa leswi vatsari a va tsala va kongomisile eka swona. Eka xitsalwana lexi ku ta endliwa nxopaxopo wa matsalwa yo hambana lama ya vulavulaka hi timhaka ta vun'anga ni switirho swa byona hambi ya ri matirhelo ya kona. Maendlelo lama ku ta va ku ri ndlela yo lava ku kuma leswi vatsari a va tsala va kongomisile eka swona. Mavito ya tin'anga ya ta tsariwa ku ya hi vuxokoxoko lebyi nga ta va byi kumeka eka matsalwa man'wana, ku ya hi mitlawa ya tin'anga ni matirhelo ya tona kun'we ni leswi vanhu vo tala va anakanyaka swona hi vun'anga ni matirhelo ya byona, naswona swi ta humeseriwa erivaleni ku ya hi vuxokoxoko lebyi byi nga ta va byi kumekile.

1.6 MAN'WANA YA MATSALWA LAMA VULAVULAKA HI VUN'ANGA KUMBE MITIRHO YA TIN'ANGA NI VUTSHUNGURI

Loko ku xiyisisiwa valavisisi ni vatsari vo hambana lava nga ringeta ku endla matshalatshala ya vulavisisi ehansi ka nhlokomhaka leyi va kala swinene, handle ka ku kuma switsongo leswi vatsari vo hambana eka matsalwa ya vona ya tinovhele ni mitlangu va ringeteke ku swi paluxa leswi yelanaka ni mavito ya tin'anga, switirho swa kona kun'we ni matirhelo ya byona vun'anga, leswi ku nga ndlela yo lava ku humesela erivaleni vutivi bya mfuwo ni ndhavuko, lebyi byi nga fundziwa hi tin'anga to hambana ta xintu. Loko hi xiyaxiya hi vukheta eka matsalwa yo tala lama tsariweke hi kuma leswaku mhaka leyi ya vun'anga a yi nga seketeriwi hikuva ndlela leyi vatsari a va tsala hi yona a yi tsanisa maendlelo ya vun'anga ni ku kombisa leswaku a ya na nkoka, kutani a ya fanele ya tsan'wiwa ni ku languteriwa ehansi ku ya hi maendlelo ya vutshunguri bya xintu lebyi na byona byi nga ni nkoka eka ku horisa mavabyi yo hambana.

1.6.1 VATSARI VA TINOVHELE, MITLANGU NI MITSHEKETO

Loko ku endliwa vulavisisi lebyi eka nkarhi wa sweswi a swi tiveki leswaku i vamani valavisisi lava nga koxometa swinene hi mhaka leyi xitsalwana lexi xi nga ta kongomisiwa eka yona, kumbe mhaka leyi yelanaka ni mhaka ya ririmi, mavito ya tin'anga, mavito ya switirhisiwa leswi va swi tirhisaka eka ntirho wa vona wa vutshunguri bya xintu. Mhaka leyi hi yin'wana leyi endleke leswaku ndzi anakanya ku tsala xitsalwana lexi khumbaka swinene mhaka ya ku

tirhisiwa ka vutshunguri bya xintu kun'we ni switirho swa kona leswi tin'anga ti swi tirhisaka siku ni siku.

Hambiswiritano, vatsari lava landzelaka eka matsalwa ya vona ya tinovhele ni mitlangu hambi yi ri mitsheketo va kona lava khumbeke swin'wana leswi khorwisaka leswaku ku ni vutivi byo karhi mayelano ni vun'anga bya xintu ni mavito ya tin'anga to hambana swi kona, ntsena a swi koxometiwanga hikokwalaho ka milawu leyi a yi tirha eka vukandziyisi ni swiletelo leswi vatsari va tibuku, laha a va tsala ku ri ni swilaveko leswi a swi lava leswaku ku ndlandlamuxiwa vukhongeri bya xikreste ntsena, ku monyiwa ni ku sandza vukhongeri bya xintu kun'we ni matshungulelo ya byona.

1.6.1.1. XONA HI XIHI? : MALULEKE D.R (1987)

Maluleke (1987:132) yena u hlamusela leswaku M'xeke na Xihahela va yile eXipilongo eka n'anga leyi nga yona yi ehleketeleriwaka leswaku yi nga pfuna Xihahela eka mavabyi lama a nga na wona. Skroef yena makwavo wa Simon Xihahela, u n'wi hlamusela hi n'anga leyi yena a yi tivaka yi pfuna swinene, leyi nga kona yi nga na ndhuma hikokwalaho ka mitirho ya yona loko a vula leswaku:

U kona loyi ndzi nwi tivaka, i Gija Xitimela wa le ka Xigalo, i dzwavi eka ntirho lowu, a hi wa marhambu, no ambambela a nga ambambeli, swin'angan'angana swo tala swi khoma-khome hi yena.

Marito ya Skroef ya tiyisisa swinene leswaku hakunene Gija Xitimela wa le ka Xigalo i n'anga, naswona u yi vula hi vito ra ntirho wa yona ku nga dzwavi. Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku n'anga leyi yi tiva ntirho wa yona, naswona i n'anga leyi a yi tivaka hi ku hetiseka ngopfu mayelano ni ntirho wa yona wa vutshunguri, tanihilaha a hlamuseleke hakona leswaku yi kota ni ku khomakhoma tin'anga kulobye. Marito lawa ya komba ku tiyisisa vutshunguri bya n'anga Gija Xitimela loyi a a kumeka etikweni ra hosi Xigalo eka Malamulele. Gija Xitimela u vile ni ndhuma swinene hikokwalaho ka vutshunguri bya yena hi nkarhi lowu a hanya kwale tikweni ra hosi Xigalo.

1.6.1.2 NTUKULU WANGA YEDWA: MNISI H.S (1974)

Kasi Mnisi (1974:11) yena u ringeta ku paluxa mhaka leyi ya vun'anga hi ku hlamusela vun'anga bya Vhuma Nhlongo loyi a nga voniwa hi muhlahluvi wa tinhlolo a ri yena loyi a nga ta kota ku hlavutela hosi mhaka ya norho lowu a yi wu lorhile leswaku ku humeseriwa erivaleni leswi norho wu vulaka swona, Mnisi u vula leswi landzelaka hi n'anga Vhuma Nhlongo loko a vula leswaku:

Vanhu hinkwavo a va lo mbambamba ehansi va ri karhi va yimbelela ni ku chaya macomana Vhuma a vokotsela kunene, vavasati, majaha, vavanuna ni vafana va yimbelela hi matimba ... hambani hi siku rero yi rhurhumela yi lo tshama, yi hluleka ni ku pfala mfuku ya fole ri ko ri halaka.

Mnisi u kombisile leswaku n'anga Vhuma Nhlongo u swi kotile ku hlavutela hosi norho wa yona, laha a nga hlamusela leswaku ku ta fika vapfumba lava nga ndleleni yo kongoma eka Gaza ePhutukezi. Hakunene mhaka leyi yi vuriweke hi n'anga eka nhlavutelo wa yona wa norho yi vuyile yi humelela, laha vapfumba va nga fika va ri endleleni yo kongoma kona kwale tikweni ra ka Gaza ePhutukezi.

1.5.1.3. NDLANDLATI YA MALENGA: MAHATLANE A.D (1986)

Mahatlane (1986:19), u tiyisisa mhaka ya vukona na mitirho ya tin'anga eka vutomi bya vanhu ni mahanyelo ya vona ku kombisa leswi landzelaka ku ri marito lama nga vuriwa hi N'wa-Khazamula loko a byela nuna wakwe loyi a vabya a ri esibendhlele loko a ku:

N'wa-Khazamula: “Mina ndzi ta kombela na mali ya tihlolo. Ma swi tiva leswaku Ximakasiki a nga na xikweleti. Hi lava ku va vutisa, sweswi hi nga vulavurisa swona loko mi nga si ta haleno. Hi nga ka hi nga swi koti ku tshika swilo swi ri tano hi nga endli nchumu loko swi ri swo ta naswona hi le Joni va ta hlamusela. Loko swi ri swa lava vo haha navusiku, naswona va ta hi komba tindlela ta swona”

Mhaka leyi yi vulavuriwaka hi N’wa-Khazamula yi komba leswaku yena a nga tshembi hambi ku swi tsakela leswaku nuna wa yena a kumeka a yisiwile exibedhlele, hikuva a nga twanani na swona swa timhaka ta xibendhlele, yena a lava leswaku n’anga Ximakasiki a va yena loyi a khomakhomaka nuna wa yena, hikuva yena u tshemba leswaku n’anga yi ta horisa nuna, vuvabyi lebyi a nga na byona, lebyi yena a vula leswaku u ta na byona hi le Joni, byi ri vuvabyi lebyi vangaweke hi vavasati va le Joni, nakambe u tlhela a komba leswaku loko byi ri bya valoyi naswona Ximakasiki u ta hlamusela.

1.6.1.4. MULUNGUNTIMA: KHOSA T.H (1994)

Khosa (1994:19) na yena u yisa emahlweni mhaka yo ringeta ku hlamusela leswaku vanhu vo hambanhambanaa a vo hanya ntsena, kambe va hanya va ri karhi va tirhisa tin’anga leswaku ti kota ku va pfuna eka swirilo ni timhaka tin’wana ta vona evuton’wini. Mutsari u hlamusela leswi vanhu vo tala lomu mitirhweni va endlaka swona leswaku va kota ku kuma swiyimo swa le henhla leswi kotaka ku hakela mali yo nyawula tanihi mulungu loyi a holela ehenhla swinene hi nkarhi wa kona. Khosa u hlamusela marito ya vukari ya wansati loyi va nge i Nsatimuni loko a byela Hlongwane hi ndlela leyi:

“I mavondzo n’wino! I mavondzo! Ku vula Nsatimuni. A hi swona leswi dlayaka hina vantima! A hi swona mavondzo lawa! Kona loko ku ri n’wina vo dyondzeke kumbe mi ri a hi mi voni hina? Mi vondzekelana na swilo swo ka swi nga nyawuli. Switulu leswi, switulu swi kalaka swi mi ngwingwisa nivusiku mi ya gongondzela tin’anga ti mi hlhluva ni ku mi boha switshungulo swa ku tisirhelela swo switulu swoleswo kumbe mi lava hi kala hi boxa? Ha va vona phela lomu switandini.”

Nsatimuni u vulavula na Hlongwane a n’wi hlamusela leswaku a nga tibi xifuva hikuva wa va vona vanhu vo tanihi yena lava va yaka etin’angeni va ya ti gongondzela nivusiku leswaku ti pfuka ti va hlhluva ni ku va boha switshungulo. Eka mhaka leyi hi nga vula leswaku tinhlolo na switshungulo hi swin’wana swa swikhedzekhedze leswi swi tirhisiwaka hi tin’anga eka swa vutshunguri bya vona.

1.6.1.5 BYOKOTA I MADLAYISANI: MARHANELE M.M (1980)

Marhanele (1980:10), na yena u ringeta ku hlamusela leswaku tin'anga ti fana ni munhu un'wana na un'wana. Tin'anga ti va ni mindyangu leyikulu swinene, laha eka mindyangu ya vona ku kumekaka vavasati ni vana vo tala swinene va ri va tatana un'we. Marhanele u kombisa muti wa n'anga Mavundza na wona wu ri muti lowukulu swinene, laha a wu hlamuselaka hi ndlela leyi:

Hi le mutini wa n'anga Mavundza dyambu se ri perile. Ku ni huwa leyikulu emutini wa n'anga. Huwa yi biwa hi vana lava va nga tata muti wonge hi le ngomeni loko dyambu ra ha ku pela, kasi i huwa ya vana va munhu un'we. Ndhuna yi enghena yi kuma vasati va n'anga ni vana va tshamele swakudya.

Marito lama tshahiweke eka mutsari Marhanele ya hlamusela xiyimo lexi nga kona emutini wa n'anga Mavundza. N'anga Mavundza tanihi tin'anga tin'wana hi ku hambana ka tona, na yena u kumeka a ri ni muti lowukulu laha ku nga ni vavasati ni vana vo tala. Mhaka leyi yi tikomba tanihi xin'wana xa swihlawulekiso swa tin'anga lexi nga toloveriwangiki ku endliwa hi munhu ntsena. Vanhu lava va kumekaka emutini wa n'anga va tshama kun'we ni ku dya swakudya eka ndhawu yin'we naswona hi nkarhi wun'we, leswi hi swona a swi endla leswaku le mutini wa n'anga Mavundza ku va ni huwa hi nkarhi wa loko dyambu ra ha ku pela wonge hi le ngomeni hikokwaloho ka leswi hi nkarhi lowu vanhu va muti va kumekaka va ri kona hinkwavo.

1.6.2 SWIYENGE SWIN'WANA SWA MATSALWA

Mhaka ya vukhongereri ni vun'anga a yi tsariwi ntsena hi vatsari va matsalwa yo hambana kambe ni vatsari va maphephahungu ni swiyenge swin'wana, va tsala swin'wana mayelano ni leswi humelelaka hi mhaka ya vutshunguri bya xintu. Xitsalwana lexi xi ta ringeta nakambe ku kombisa swingariswingani leswi nga tsariwa mayelana ni phephahungu kun'we ni vumbiwa ra Riphahuliki ra Afrika-Dzonga ra lembe ra1996, loko ri tumbuluxiwa.

1.6.2.1 PHEPHAHUNGU (DAILY SUN 2009)

Eka phephahungu ra siku Ravumune wa ti 14 Mudyaxihi 2009, ku kumekile xiphemu lexi vulavulaka hi vun'anga eka papila ra 28, Tin'anga leti a ku vulavuriwa hi tona a ta ha ku kuma maphepha ya vumbhoni byo komba ku humelela eka ntirho wa vona lowu a va wu endla mayelano ni ku khoma vavabyi lava vabyaka miehleketo, Phephahungu rona ri vula leswi:

“Zangoma need to know that their mental patients need moral support as well as herbs or i kutwasa” said senior trainer Chevonne Pwell.

Marito lawa ya tshahiweke laha henhla yo lava ntsena ku komba leswaku tin'anga hi ku hambana ka tona, ku nga vaZangoma na vona va fanerile ku tiva vavabyi va vona va tlhela va kota ku vona leswaku vavabyi va vuvabyi bya miehleketo va fanele va khomiwa hi ndlela leyi faneleke, ni ku tirhisa mirhi hi ndlela leyi faneleke tanihi vavabyi. Phephahungu leri ri hlamusela leswaku tin'anga ti fanele ku khoma vavabyi va vuvabyi bya miehleketo hi ndlela leyi amukelekaka.

1.6.2.2 VUMBIWA RA RIPHABILIKI RA AFRIKA-DZONGA

Vumbiwa ra tiko ra Afrika-Dzonga eka xiyenge xa vumbirhi (2) ehansi ka nhlokomhaka ya **Bill of Rights** (1996:8:15:1-2 a-c) rona ri vulavula hi swilo swo tala swa mayelano ni ku cinca loku veke kona laha tikweni ra hina ra Afrika-Dzonga endzhaku ka ku kuma xidemokirasi. Tsalwa leri ri kombisa mhaka y ova vukhongereri byin'wana ni byin'wana byi ri ni fanele yak u xiximiwa. Tsalwa ra vumbiwa bya tiko ri swi veka hi mukhuva lowu:

Everyone has the right to freedom of conscience, religion thought, belief and opinion. Religious observances may be conducted at state or state-aided institutions, provided that-those observances follow rules made by the appropriate Public authorities; they are conducted on an equitable basis; and attendance at them is free and voluntary.

Marito lama tshahiweke eka vumbiwa ya hlamusela leswaku munhu a nga hlawula vukhongeri lebyi yena n'wini a byi rhandzaka handle ka ku siveriwa. Leswi swi komba ku chucheka ka vanhu hi ku hambana ka vona ku tirhisa vukhongeri lebyi vona vinyi va byi tsakelaka laha ku katsiwaka ni vukhongeri bya xintu ni byin'wana lebyi vanhu va byi tirhisaka.

1.7. NDZELEKANO WA XITSALWANA LEXI

Xitsalwana lexi xi kongomisiwile eka ku lavisisa hi ririmi leri tirhisiwaka hi tin'anga, mavito ya tin'anga ta xintu ni mavito ya switirho swo hambana leswi tirhisiwaka eka ntirho lowu wa vutshunguri bya xintu. Tin'anga ta xintu ti ta avanyisiwa hi mavito kun'we ni mitirho ya tona, laha mavito ya nga ta tsariwa hi ririmi ra Xitsonga kasi kun'wana ku ta tsariwa ni hi tindzimi tin'wana ta xintima kun'we ni xibunu na xinghezi ku endlela leswaku swi twisiseka eka tihlamuselo tin'wana.

Xitsalwana lexi ndzi tshemba leswaku xi ta ringeta ni ku pfala vangwa leri nga kona eka milavisiso ya mavito ya tin'anga ta xintu kun'we ni mavito ya switirho leswi tirhisiwaka eka ntirho wa vutshunguri bya xintu. Tin'anga ta xintu ta ha swi kota ku tirha ni ku tirhisiwa hi vanhu eka ku tshungula mavabyi yo hambanahambana. Xitsalwana lexi a xi nga vi na ndhawu leyi xi nga ta va xi kongomisiwile eka yona, kambe xi ta khumba tindhawu hinkwato laha ku nga ta kumaka kona vuxokoxoko bya tin'anga ta xintu, switirhisiwa ni matshungulelo hi ku angarhela.

Hambileswi xitsalwana lexi xi nga kongomisiwangiki eka ndhawu yo karhi, hikokwalaho ka leswi vun'anga bya xintu bya yelana eka tindhawu to tala, leswi swi ta endla leswaku munhu un'ana ni un'wana loyi a nga ni vutivi hi mhaka ya vun'anga a kota ku twisisa leswi ku vulavuriwaka hi swona eka xitsalwana lexi. Mhaka ya nkoka hi leswaku ku ta ringetiwa ku tirhisiwa ka tindlela to tala letinene ku vona leswaku kongomelo wa xitsalwana lexi wu nga hangalaki. Mulavisisi u fanele ku vona leswaku mavito lawa ya tirhaka eka swa vun'anga eka tindhawu hi ku hambana ka tona ya amukeleka ni ku twisisiwa hi vahlayi.

1.8 MAAVANYISELO YA XITSALWANA LEXI

Xitsalwana lexi xa ku xopaxopa ririmi leri tirhaka eka vutshunguri bya xintu, mavito ya tin'anga ta xintu ni switirhisiwa eka vutshunguri. Xitsalwana lexi xi ta ringetiwa hi ndlela ya kona ku va ni swiave swo hambana ku endlela leswaku swi ta kota ku hlamuseriwa kahle. Xitsalwana xi ta va ni manghenelo, kasi ni le ka tindzima letin'wana manghenelo ya ta va kona. Ndzima ya vumbirhi eka yona ku ta nyikiwa tihlamuselo ta ririmi leri hlawuriweke ni lomu ri talaka ku tirhisiwa kona. Ndzima leyi nga ta landzela na yona yi ta nyika tihlamuselo ta mavito ya tin'anga ta xintu lawa na wona ya nga ta avanyisiwa hi swiyenge. Tin'anga to hambanahambana kun'we ni switirho swa tona swi ta kombisiwa. Nakambe ku ta tlhela ku nyikiwa ni tihlamuselo ta nkoka ni vuxokoxoko byo hambana ku ya hi vutivi lebyi tin'anga ti nga na byona eka mhaka ya vutshunguri, kambe ku nga ri matshungulelo hi woxe. Mavito man'wana ya Xitsonga ni ya tindzimi tin'wana ta xintima ya ta tirhisiwa, ku endlela ku olovisa matwisiselo eka vahlayi va xitsalwana lexi.

Eka Xitsalwana lexi eka tindzima letin'wana na kona ku ta nyikwa tihlamuselo ta nkoka ku ya hi maavanyiselo lama tsalwa ri nga ta va ri avanyisiwile xiswona. Timhaka ta nkoka ti ta nyikiwa tinhlamuselo leti ti nga ta kumeka ni le ka matsalwa man'wana lawa ya khumbeke ririmi, mavito kumbe switirho swin'wana swa vutshunguri bya xintu.

1.9. TIHLAMUSELO TA MATHEME YA NKOKA EKA XITSALWANA LEXI

Xitsalwana lexi xi ta kumeka ku ri ni mavito yo nonoha ya matheme ya nkoka lama tirhisiweke eka swiyenge swo tala eka vutshunguri, ya ri mavito lama thyiweke swilo swo karhi leswi tirhisiwaka eka ntirho wa vutshunguri. A hi mavito hinkwawo ni matheme lama nga ta langutisisiwa hambiloko hinkwawo ka wona ya ri ni nkoka eka ku nyika nhlamuselo ya xitsalwana. Matheme lama nga ta nhlamuseriwa hi lama ya fambelanaka ni nhhlokomhaka ya xitsalwana lexi.

1.9.1. ONAMASITIKI (ONAMASTICS)

Fowler na.Allen (1992:823), na vona va nyika nseketelo hi ku hlamusela rito leri ra onamasitiki leri tirhaka ku nyika ni ku humesela mhaka ya mavito ya xiviri hi ndlela leyi:

Onamastics: The study of the
origion and formation of Proper
names.

Marito lama tshahiweke laha henhla ya hlamusela onamasitiki ku ri dyondzo ya vulavisisi bya matumbulukelo ni mathyelo ya mavito lama tirhisiwaka ku vitana swilo swo hambanahambana. Kasi Crystal (1992:245) u hlamusela onamasitiki hi ndlela leyi:

Onamastics: A branch of semantics which
studies the etymology of institutionilised
names, such as the names of people
(Antroponymy) and places (Toponymy).

Marito lama tirhisiweke hi Crystal a ya kombi ku hambana ni lama hlamuseriweke hi Fowler na Allen tanihileswi hinkwavo va vulavulaka hi mavito ni mathyelo ya wona, laha ku nga vaka

1.9.2 RHJISITARA (*REGISTER or SOCIAL REGISTER*)

Rito leri ra *rhijisitara* i rito leri tirhaka ku vula ririmi ro hlawuleka leri tirhaka eka tindhawu to tala laha ku kumekaka vanhu. Ririmi leri Crystal (1992:247) u ri hlamusela hi ndlela leyi:

The term refers to a variety of language defined
according to the use in social situations e.g
Register of scientifics, Religious, formal English,
the term is specifically opposed to varieties of
language defined according to the characteristics of
the users.

Rito leri ra *rhijisitara* ri kongomisa eka ku nyika tihlamuselo leti nga tirhisiwaka eka tidyondzo to fana ni vukhongeri, vululami, swa sayense kun'we ni swin'wana leswi nga tirhisaka ririmi hi ndlela leyi amukelekaka eka xiyenge xolexo.

1.9.3 SWIKHEDZEKHEDE

Vito leri ra swikhedzekhedze ri vula swilo swo tala leswi hi nga swi kotiki ku swi hlayela hi xin'we xin'we kambe kuri swilo leswi nga ni ntirho wa nkoka eka mhaka ya vutshunguri. Xitsalwana lexi xi ta hlamusela swikhedzekhedze swotala tanihi ndhumba, phandze, tinhlolo (leti na tona ti nga ni mavito yo tala swinene) rigidawa, tinhunguvani, miceka ya mavito yo hambanahambana ni swin'wana switirhisiwa eka vun'anga bya xintu.

1.9.4 MFUWO

Rito leri ra mfuwo i theme leri ri talaka ku tirhisiwa hi ndlela yo ka yi nga ri yona hikokwalaho ka leswi ri tirhisiwaka tanihi ndhavuko, mikhuva kumbe mitolovelo. Myburgh (1985:4) yena u hlamuselaka rito leri ra mfuwo hi ndlela leyi:

A culture may be seen as the aggregate of the characteristic material and non-material phenomena produced by people when they adapt themselves to their environment and vice versa, environment being understood in its widest sense.

Hlamuselo ya theme leri ra mfuwo ri anamile swinene. Loko Myburg a hlamuselo rito leri, a vula leswaku mfuwo i ndzinganyeto wa swiendlo leswi humesiwaka hi vanhu lava nga tihlanganisa ni mbango wa ndhawu leyi va kumekaka va tshama eka yona. Kasi Levitas (1983:17) u nyika hlamuselo ya rito leri ra mfuwo hi ndlela leyi:

Culture determines the behaviour of people in society. It is the force that motivates people to act the way they do, and consequently it determines the relationship between people, and environment, and between people and the supernatural.

Tihlamuselo ta rito leri ra mfuwo yi kombisa swinene leswaku kun i ku yelana loku tiyeke ni mahanyelo ya vanhu emugageni. Mfuwo I xin'wana xa mikucetelo eka vanhu ku va va hanya hi ndlela leyi va hanyaka hi yona eka ndhawu ya ka vona. Mfuwo wu tlhela nakambe wu tiyisisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vanhu ni mbango nakambe ni le xikarhi ka vanhu ni muvumbi.

1.9.5 NDHAVUKO

Rito leri ra ndhavuko na rona i theme leri talaka ku tirhisiwa hi ndlela yo ka yi nga ri yona, laha ri talaka ku hlenganisiwa ni marito yo tanihi mikhuva kumbe mitolovelo. Ndhavuko, mikhuava ni mitolovelo swi ni tihlamuselo to hambana swinene, wu hlameseriwa hi Funk na Wagnalls (1968:1330), loko va vula leswaku:

Tradition.....the transmission of knowledge, opinions, doctrines, customs, practices etc, from generation to generation, originally by words of mouth and by axamples, or that which is transmitted, a body of beliefs and usages handed down from generation to generation; also any particular story beliefs or usage so handed down, hence remembrance or recollection existing

Nhlamusela leyi nyikiweke hi vatsari lava yi kombisa leswaku rito leri ra ndhavuko ri komba ri ri ni swilo swo tala leswi ri swi khumbaka tanihi vutivi, mavonelo, ku tshemba hambani ya ri maendlelo, leswi hundziseriwaka eka rixaka ngopfu hi ku tirhisa nomu ni swikombiso swin'wana. loko hi yingisela matimu ya vutomi hi kuma leswaku swilo swo tala swi va swi hundziseriwile eka rixaka hi nomu ku nga ri hi matsalwa. Kasi Crystal (1992:356) yena u hlamusela rito leri ra *tradition* hi ndlela leyi:

.....to refers to the set of attitudes, procedures and Characteristics.....

Crystal yena u ringeta ku kombisa leswaku rito leri ra *tradition* ri tikomba ku ri nkatsakanyo wa swilo swotala swa swiendlo swa vanhu tanihi hanyelo nkucetelo wa swa mbango ni swin'wana. Marito lama nga tirhisiwa eka ku nyika nhlamuselo ya theme leri ya tikomba ya hlayile swinene. Ku ya hi ku landzelela nongonoko wa wona, hi kuma leswaku ndhavuko i swilo swa ntumbuluko wa vanhu lowu hundziseriwaka eka vanhu van'wana hi ku tirhisa ku vulavula hi nomu kun'we ni swikombiso.

1.9.6 DZWAVI/DZWODZWE

Rito leri ra dzwodzwe i vito leri thyiweke n'anga leyi nga ni vuswikoti ni tokoto swinene eka ntirho wa yona wa vutshunguri, n'anga leyi yi hlamuseriwa yi ri leyi nga tsandzekiki nchumu hi tlhelo ra mavabyi. Mhaka leyi yi kuma nseketelo eka marito ya Maluleke (1987:132) loko Skroef a hlamusela Simon hi n'anga leyi yena a yi tivaka loko aku:

U kona loyi ndzi n'wi tivaka i Gija
Xitimela wa le ka Xigalo i dzwavi eka
ntirho lowu, a hi wa marhambu, no
ambambela a nga ambambeli.

Mutsari Maluleke eka tshaho lowu u kombisa leswaku ku ni n'anga ya ndhuma leyi yena a yi tivaka leyi kumekaka etikwen ra hosi Xigolo, ley nga dzwavi eka ntirho wa yona. N'anga a yi ri ni vutivi eka ntirho wa vun'anga a yi nga ambambeli. Mhaka leyi yi kombisa kahle leswaku a va nga landzi n'anga leyi a yi dyondza ntirho, kambe a ku ri n'anga leyi a yi ri ni vuttivi ni vuswikoti eka mavabyi yo hambanahambana.

1.9.7. MBVURI

Mbvuri i rito leri tirhisiwaka hi tin'anga loko va ri karhi va hlahluva ku kombisa leswaku mhaka leyi ku lavisisiwaka eka yona a yi fambi kahle. Rito leri loko n'anga yi kala yi ri boxa, tanihi ririmi ro hlawuleka swi va swi kombisa muhlahluvi leswaku eka mhaka leyi yena a yi hlahluvelaka swilo a swi fambi kahle. Marito yo tani ya fana ni marito lama tirhisiwaka eka swiyenge swin'wana swa mitirho yo hlawuleka. Mhaka leyi ya rhijisitara ra marito lama tirhaka hi nkarhi wo hlahluva yi seketeriwa hi marito ya Bowler na Pearson (.2002:39), loko va vula leswi:

Language for specific purpose is the
Language that is used to discuss specialized
fields of knowledge can include everything
from professional activities to hobbies, as
long as they treat a restricted subject

Marito ya vatsari lawa ya tshahiweke laha henhla na wona ya seketela swinene leswaku ririmi ro hlawuleka ra tirhisiwa eka ku kanela swilo swa nkoka leswi kombaka ni vutivi lebyi humaka eka lava va tokoteke eka mitolovelolo yo karhi, leswi vaka kona ni le ka ka tidyondzo ta mikongomelo yo karhi.

1.9.8 MATSIKWANA

Rito leri i theme leri tin'anga ti ri tirhisaka loko ti kumeka tikarhi ti tirha ntirho wa tona wa ku hlahlwa vanhu. Loko munhu a ri karhi a hlahluviwahi tinhlolo kutani ti wela ehansi, n'anga ya ti langutisa kutani yi vula marito ya leswaku i *matsikwana*, leswi vulaka leswaku i xilo xo xi vona hi mahlo, kumbe xilo munhu a xi tivaka.

1.9.9 NKATSAKANYO

Eka xiyenge lexi xa nkatsakanyo ku ta nyikiwa nkomiso wa xitsalwana lexi vulavuleke hi vutivi lebyi tin'anga ta xintu ti nga na byona ku ya ni hi ririmi leri tirhaka, mavito ni matirhelo hambi swi ri switirho leswi va swi tirhisaka eka ntirho wa vutshunguri. Mhaka ya ku tsan'wiwa ni ku languteriwa ehansi ka vun'anga bya xintu na yona i ya nkoka swinene, naswona yi fanele ku langutisiwa yi tlhela yi xopaxopiwa hi ndlela ya kona. Vatsari vo hambana na vona va ringetile eka matsalwa ya vona ku nyika tihlamuselo titsongo mayelano ni vutivi bya vona eka mhaka ya vun'anga ni matshungulelo.

Ku katsakanya mhaka ya tinxaka ta tin'anga, hi nga vula leswaku n'anga yin'wana ni yin'wana yi tirha ntirho wa vun'anga hi ku tirhisa swin'wana swa switirho swo fana na tinhlolo; tinhunguvani na madzovo ya swiharhi, swikokovi ni mirhi yo hambana ku ya hi vuvabyi lebyi vanhu va lavaka ku pfuneka eka byona. Switirho leswi tin'anga ti swi tirhisaka, a hi swona swi tshungulaka kambe vutivi lebyi va nga na byona eka matirhelo ya vona. Tin'anga ta amukeriwa hi vanhu, va ti tirhisa hikokwalaho ka mintirho ya tona. Tin'anga tanihi laha ti hlamuseriwaka ha kona ta swi kota ku amukeriwa hi mitirho, kumbe titsan'wiwa ku ya hi leswi ti tirhelisaka vanhu swona, kutani aswi fanelangi ku vula leswaku mitirho ya vun'anga a yi na nkoka, naswona a yi amukeleki hikokwalaho ka leswi vanhu vo tala va kumekaka va pfuneka eka mavabyi ya vona yo hambanahambana hi ku tirhisa tin'anga ta xintu leti nga kona.

NDZIMA YA 2

RHIJISITARA LERI TIRHISIWAKA HI TIN'ANGA EKA VUTSHUNGURI

2.1 MANGHENELO

Ndzima leyi ya xitsalwana lexi yi ta kombisa ririmi leri tirhisiwaka eka ntirho wa vun'anga ni matshungulelo. Eka ndzima leyi, ku ta tlhela ku kaneriwa na mavito ya tin'anga to hambanahambana ni mitirho ya tona. Loko ntirho lowu wa vun'anga wu tirhiwa, ku ni ririmi leri tirhisiwaka leri fambelanaka ni ntirho wa kona. Eka ntirho lowu wa vun'anga bya xintu, ku ni ku phahla, ku hlahlwa ni ku femba laha xin'wana ni xin'wana xa leswi vuriweke xi nga ni ririmi ra xona leri tirhisiwaka loko ku tirhiwa ntirho wa kona.

Loko hi vulavula hi migingiriko ya vun'anga ku tirhisiwa rhijisitara ro hambanahambana hi ku ya hi leswi n'anga yi lavaka ku tshungula swona. Xitsalwana lexi eka milavisiso ku kumekile leswaku ku phahla, ku hlahlwa, ku femba, ku vulavula na mathwasana kumbe vavabyi. Tinsimu ta swikwembu na mirhi ya n'anga, hinkwaswo leswi swi na tirhijisitara leti ti tirhisiwaka. Rhijisitara leri ri tiviwa ntsena hi mathwasana ya n'anga na vasati va yona kun'we ni vanhu lava nga ni ntokoto eka timhaka ta vun'anga ni matshungulelo.

Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka xiyenge leyi i swa nkoka kutani swi ta fanelo ku landzeleriwa swi andlariwa kahle ehansi ka tinhlokomhakantsongo leti ti nga ta landzela eka xitsalwana lexi ku ya hi matirhelo lama lulamisiweke. Rhijisitara ri nga hlamuseriwa hi tindlela to hambana ku ya hi tihlamuselo leti nyikiweke hi vatsari va matsalwa yo hambana. Tihlamuselo ta vatsari lava ku endliweke milavisiso eka vona, i yo boxa ndlela leyi nga ta endla leswaku ku va ni matshalatshala lama nga boxaka ndlela leyi nga ta kongoma eka nhlamuselo yo twala.

2.2 TIHLAMUSELO TA RHIJISITARA LERI TIRHISIWAKA EKA VUTSHUNGURI

Loko ku endliwa ndzavisiso mayelano ni ririmi ro hlawuleka leri tirhisiwaka eka mitirho yo hambana, ririmi leri tirhaka ni ku tirhisiwa kahle hi vatirhisi va rona, mayelano ni ntirho lowu va wu tirhaka hi nkarhi wolowo. Mufundhisi eka xiyimo xa vufundhisi loko a dyondzisa kereke, u tirhisa ririmi hi ndlela ya vufundhisi, kasi majisitarata na yena loko a ri ekhoto ya nawu, u tirhisa ririmi ra nawu, kambe vanhu lava loko va fika emindyangwini ya vona va vulavula hi ndlela ya munhu un'wana ni un'wana, loko va ri na vanghana va vona va tirhisa ririmi ra mani na mani.. Vatirhi lava va swiyenge swo hambana na vona loko va nga ri entirhweni va tirhisa ririmi leri nga hambana ni ririmi leri tirhisiwaka hi nkarhi wa ntirho wa vona.

Nhlamuselo leyi yi nyikiweke laha henhla ya matirhelo ya ririmi eka tindhawu ni swiyimo swo hambana yi vekiwa kahle erivaleni hi Smith, Neil Wilson na Deidre (1979:286), loko va kombisa leswaku rhijisitarata i ncini hi ku kongomisa eka swiyimo ni mitirho yo hambana loko va vula leswaku:

A variety of speech characteristics of particular occupation or social group, e.g the language of law or the church register variation may consist differences of vocabulary, pronunciation or choice of syntax.

Matirhiselo ya ririmi ku ya hi swiyimo leswi swo hambanahambana, swa mimbulavulo, ya tlhela ya hlamuseriwa kahle hi Leech na Short (1987:80), loko va ku:

Register is the term commonly used for language variation of a non-dialected type; eg differences between polite and familiar languages; spoken and written language; scientific, religious, legal language etc.

Laha vatsari lava va kombisa leswaku rhijisitarata ri tirhisiwa eka ku hambanyisa tindzimi ku ya hi marin'wana, ni matirhiselo ya marito yo hola kumbe marito yo tikisa eka ririmi, laha swi khumbaka ririmi ro tsala kunene kun'we ni ririmi leri tirhisiwaka eku vulavuleni eka swilo swo fana ni swa vukhongeri, nawu ni swin'wana. Hanks (1979:1229) u kombisa kahle nhlamuselo ya ririmi ra rhijisitarata loko a vula leswi:

Register a form of a language associated with a particular social situation or subject matter such as obscene, slang, legal language or journalise.

Nhlamuselo ya Hanks yi kombisa swinene mhaka ya nkoka hi ririmi leri hlawuriweke ku tirhisiwa eka ntirho wo karhi. Ririmi leri ri tekiwa ri ri ririmi ra nkoka swinene tanihileswi eka tindhawu to hambana ku kumekaka ririmi leri tirhaka ku endlela leswaku vatirhisi va rona va kota ku twanana. Mhaka ya ririmi ro hlawuleka yi tlhela yi seketeriwa hi Lyons (1981:292), loko na yena a hlamusela leswi landzelaka hi ririmi ra rhijisitara loko a ku:

.... register variation in particular is not simple a matter of vocabulary. It also affects grammar and, as far as the spoken language is concerned pronunciation.

Marito ya Lyons na wona ya nyika nhlamuselo leyi ya ha kombisaka nakambe leswaku ririmi ra rhijisitara a ri yi hi ku tiva marito yo karhi ntsena, kambe swa laveka swinene ni ku twisisa ni vuvulavuri bya ririmi kun'we ni swin'wana swilo leswi kumekaka eka vuvulavuri tanihi mavulelo ya marito loko munhu a ri karhi a vulavula. Ducrot na Todorok (1973:13) na wona va nyika nhlamuselo ya ririmi ro hlawuleka leri ri tirhisiwaka eka mitirho ni tindhawu to tala to hambana loko va ku:

Speech must be explained as an effect of thought (intention, beliefs, feelings) of the speaking object.

Marito lawa ya tirhisiwaka hi Ducrot na Todorov na wona ya kombisa swinene leswaku mbulavulo wu nga hlamuseriwa tanihi mpaluxo wa xikongomelo, ku tshemba hambu ku ri ku titwa ka muvulavuri mayelano ni nchumu wo karhi lowu ku vulavuriwaka hi wona. Ku katsakanya tihlamuselo ta ririmi ro hlawuleka ku nga *speech register* kumbe *register* leti nyikiweke, hi nga vula leswaku xiyimo kumbe ntirho, hambu ku ri vanhu va swiyimo swo karhi van i ririmi leri tirhisiwaka hi ku landza ntirho kumbe swiyimo swo nkarhi.

Vun'anga na byona tanihi ntirho wo tshungula mavabyi ya tinxakaxaka, na byona byi ni ririmi leri tirhisiwaka tanihi xin'wana xa switirhisiwa swa vun'anga bya xintu. Eka ntirho lowu wa vun'anga hi kuma switirhisiwa swo tala, leswi swi nga ni mitirho ni mavito yo hambana ku ya hi mitirho ya kona. N'anga, loko yi hlahluva tinhlolo yi tirhisa ririmi ro karhi ku kombisa leswi tinhlolo ti vulaka swona, swi nga endleka leswaku munhu loyi a hlahluviwaka a tsandzeka ku twa kumbe ku twisisa leswi n'anga yi swi vulaka hikokwalaho ka ririmi leri tirhisiwaka.

Loko ndyangu wo karhi wu kumile xileriso xa leswaku ku fanele ku phahliwa, nakona hi kuma leswaku ku ni ririmi leri tirhaka hi nkarhi lowu vandyangu va nga tshama va yingisela leswi muphahli a vulaka swona eka ku byela swikwembu kumbe va le hansi va laha ndyangu. Ririmi leri tirhisiwaka hi nga tlhela hi yi kuma loko swikwembu swi humile, ku ri karhi ku chayiwa tingoma, vanhu lava va vulavulaka ni swikwembu leswi va tirhisa ririmi ro hlawulaka eka ku vulavula ka vona ni swikwembu leswi, naswona a hi rona ririmi ra ntolovelo leri va ri tirhisaka eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo.

2.3 RHIJISITA LERI TIRHISIWAKA HI TIN'ANGA

Ririmi i xitirho xa nkoka lexi tirhisiwaka eka ntirho wa vun'anga bya xintu tanihi swin'wana swa swikhedzekhedze swa ntirho lowu. Eka xiyenge lexi, swi ni nkoka ku twisisa leswaku ririmi leri vulavuriwaka hi mikarhi ya mitirho yo hambanahambana i ra nkoka ku endlela ku paluxa timhaka ta ndhawu laha ri tirhaka kona hi ndlela ya kona. Hughes na John (1965:6) va nyika nhlamuselo ya ririmi hi ndlela leyi landzelaka loko va ku:

A system of arbitrary vocal symbol by which thought is conveyed from one human being to another.

Hughes na John va kombisa leswaku ririmi i mipfumawulo ni swivumbeko swa marito leswi endlaka leswaku mihleketo yo karhi yi humeseriwa erivaleni ku suka eka munhu un'wana ku ya eka un'wana. Leswi i mhaka yo kombisa leswaku munhu u ni vutlhari lebyi a byi tirhisaka ku humesa miehleketo ya yena eka vanhu van'wana.

Eka ntirho wa vun'anga, hambileswi marito lawa ya tirhisiwaka ya nga twisisekiki kahle, ngopfu loko ku tirhiwa ntirho wo hlahluva, ku phahla kumbe ku vulavula ni swikwembu, kambe swi kona swikombiso leswi nga kona kumbe leswi humelelaka muhlahluvi, leswi nga ta kombisa miehleketo leyi nga ta endla leswaku ku va ni ku twisisa mhaka leyi yi lavaka ku kombisiwa munhu wo karhi.

2.3.1 RHLJISITARA RO HLAHLUVA

Tihlamuselo leti hi veke na tona eka ndzavisiso lowu ti komba swinene leswaku eka mitirho ku ya hi ku hambana ka yona ku ni ririmi leri tirhaka. Eka ntirho wa vun'anga hi kuma leswaku loko n'anga yi ri karhi yi hlahluva ku ni ririmi leri tirhaka kun'we ni marito yo karhi lama tirhisiwaka ku fana na mbvuri, matsikwana, marharhu, vhuma ni man'wana, lama fambelanaka ni ntirho wo nkarhi . Kasi loko ku hlahluviwa hi tala ku hlangana ni marito lawa landzelaka ya ri karhi ya tirha: *Vhumani* kumbe *vhuma* na *Siyavhuma*

Muhlahluvi kumbe n'anga yi vula marito lawa endzhaku ka loko tinhlolo ti hoxiwile ehansi, kutani n'anga yi teka xinkadyana yi ri karhi yi languta tinhlolo, yi ti tlhavatlhava hi xinhongana endzhaku yi ta sungula ku vula marito yo fana ni lawa: "*vhumani*" kumbe "*vhuma*", kutani muhlahluviwa u ta hlamula hi ku vula leswaku: "*Siyavhuma*" marito lama a ma tirhisaka i ndlela yo komba ku pfumela kumbe ku twisisa leswi n'anga yi lavaka ku swi vula.

N'anga ya swi kota ku vona loko vahlahluviwa va pfumela kumbe ku sola leswi vuriwaka hi ku xiyai ndlela leyi va hlahluviwa va nga ta hlamula hi yona. Loko vahlahluviwa va pfumelela ehansi, n'anga ya swi vona leswaku leswi yi swi vuleke va yimi na swona, kutani yi nga cinca mavulavulelo, loko yi twa va pfumela hi marito lama tlakukeke, ya swi vona leswaku yi bile nhloko ya mhaka. Maendlelo ni mahlamulelo ya vahlahluviwa ya endla leswaku n'anga yi kota ku hundzuluxa mavulavulelo ya yona ya twisiseka hi ndlela leyi vahlahluviwa va nga ta amukela mhaka leyi a yi vulaka. Mhaka leyi yi tiyisisiwa swinene hi Ullmans (1966:20), loko a nyika nhlamuselo ya xitayili hi ndlela leyi:

Imagery hold a key position in style, for human language is made in such a way that it is through images that this vision can be communicated in the most direct most original and most memorable form.

Marito lawa mutsari a ya tirhiseke ya seketela leswaku ririmi leri tirhisiwaka ri vumba swifaniso emiehleketweni. ya muyingiseri. Tanihilaha swi kombisiweke hakona eku sunguleni eka ndzima ya 1 xiyenge xa 1.5.1, laha ku kombisiweke vatsari vo hambana lava va vulavulaka hi vun`anga bya xintu ku ya fika eka 1.5.5, vatsari lava a hi vangani lava vulavulaka hi mhaka yo hlahluva eka matsalwa ya vona, ku ri ndlela yo tiyisisa swinene rhijisitara leri va ri tirhisaka loko va ri karhi va tirha ntirho lowu wa vun`anga.

Maluleke, eka tsalwa ra yena u kombisa mhaka leyi ya rhijisitara, loko Samson na M`xeke munghana wa yena, loko va fambile va ya lava ku pfuna Xihahle eMooiplas. N`anga leyi va yi kumeke eMooiplas a yi ri xingomatanda ku ya hi nhlamuselo ya Maluleke eka tsalwa ra yena. iLoko va fika eka n`anga leyiM`xeke u fikile a vulavula hi rhijisitara leri tirhaka eka ntirho lowu wa ku hlahluva hi ku vula marito lawa: "Hi kombela tinhlolo,"

Marito lama a ma tirhisEke i rhijisitara ro hlahluva leri tirhisiwaka loko munhu a lava ku hlahluviwa. A swi nga vuli leswaku M`xeke u kombela tinhlolo ta n`anga leswaku a ta famba na tona a ya ti tirhisa yena n`winI kambe a vula leswaku n`anga yi va hlahluva yi ta kota ku va byela leswi va karhataka. N`anga yi tekile xikwamani xa tinhlolo lexi vuriwaka ntshevele, kutani yi humesa tinhlolo yi ti chululela esangwini kutani yi tikhoma hi mavoko mambirhi yi ti hoxa ehansi kutani yi ti languta hi yin`weyin`we yi ri karhi yi ti hundzuluxela hi xinhongana, kutani yi vula marito lama landzelaka:

"Ndzi kombela xintshuxa-ntshevelo
xa khume ra macheleni ."

Rito ra xintshuxantshevelo i ririmi leri tirhisiwaka hi tin`anga ku vula leswaku va lava mali yo hlahluva hi yona. Loko xintshuxantshevelo xi humile, n`anga yi teka tinhlolo yi nyika munhu loyi a faneleke ku hlahluva kumbe ku hlahluvela van`wana a ti fumbarhela hi mavoko mambirhi, ivi a lerisiwa ku ti fufutela moya, endzhaku a ti chokocha, kutani a ti hoxa ehansi ehenhla ka sangu ti hangalaka. N`anga yi ta langutisa tinhlolo toleto hi yin`weyin`we, kutani a sungula ku vulavula leswi tinhlolo leti nga wela ehansi ti vulaka swona.

Rhijisitara ra “*Vhumani*” na “*Siyavhuma*” ri tlhela ri tiyisisiwa hi Maluleke (1987:96).u humesela erivaleni leswi hi karhi lowu n’anga yi nga hlahluva Xihahela le Mooiplaas yi nga vula swona u swi veka hi ndlela leyi:

Xingomatanda :A wu yile nkosini wa maseve wa wena wa xinuna.
Vahlaveri :siyavhuma.
Xingomatanda :A wu etlelanga.
Vahlaveri :siya vhuma
Xingomatanda :va tile va ta ku teka va ku yisa etikweni ra ka n’wina.
Vahlaveri :siyavhuma.

Mavulavulelo ya tin’anga ni ririmi leri ti ri tirhisaka ya hambana ku ya hi mahlahluvele ya tin’anga kun’we ni timhaka leti hlahlueriwaka hi nkarhi wolowo ku lavisisiwaka hi wona mavabyi kumbe xiphiqo leswi karhataka emutini.

N’anga ya vumbirhi leyi M’xeke na Xihahela va yeke eka yona ku ya vutisa i nkata Xinyamana, laha a va ya hlahluvela n’anga leyi a va fanele ku ya eka yona mayelano ni mavabyi ya Xihahela. Maluleke (1987:113) u tlhela nakambe a kombisa rhijisitara ro fana na n’anga ya le Mooiplaas loko a va hlahluva:

Nkata Xinyamana : Ndlela yi basile
Vahlaveri :Siyavhuma
Nkata Xinyamana :Mi le ku kakanani,ndlela a mi yi tivi.
Vahlaveri :Siyavhuma

Laha nkata Xinyamana u va kombisile timhaka leti a va kanakana hi tona. Nkata Xinyamana na yena a yi ri n’anga leyikulu, a a ri *govele*, hikuva mutsari wa tsalwa u hlamusela leswaku a ku chanyiwa machomana nkarhi hinkwawo. Nkata Xinyamana tinhlolo ta yena a ti kalanga ti va leto lava hikuva ti swi kotile ku khoma n’anga leyi a yi laveka, ku nga yena Gija Xitimela loyi M’xeke a n’wi nhlamuselo tanihi dzwavi, loyi a nga tsandzi hi nchumu. Maluleke (1987:132), u seketela hi nyika nhlamuselo ya marito lama nga vula hi M’xeke loko a ku:

..... i Gija Xitimela.....wa le ka Xigalo i dzwavi
Eka ntirho lowu, a hi wa marhumbu no ambambela
a nga ambambeli

Loko M'xeke Skroef na Simon va fika eka n'anga Gija Xitimela, va kumile leswaku a ha ri eku pfuneni ka van'wana. Leswi swi tiyisile nhlamuselo ya M'xeke leswaku a ri munhu loyi a a pfuna vanhu vo tala swinene. N'anga leyi a yi ri ni ndhuma swinene hikuva ni nkarhi wa sweswi vanhu lava a va n'wi tiva matirhelo ya yena va ha vulavula hi yena.

Loko va nghena endlwini ya vun'anga bya Gija Xitimela va fikile va tshama ehansi kutani va vulavula ririmi ra vun'anga leswaku "*va kombela tihlolo*", leri i ririmi leri tirhaka eka n'anga ya muxaka wihi kumbe wihi hambileswi Skroef a swi tiva leswaku Gija Xitimela a nga tirhisi tinhlolo, a a ri munhu wo vona kunene loyi a tala ku tirhisa xivoni na Bibebe.

Hambileswi tinhlolo a ti tiva kambe a nga ti tirhisi. Skroef a a swi tiva leswaku Gija a a nga tirhisi tinhlolo kambe hambiswiritano a tirhisa ririmi leri nga toloveriwangiki ku tirhisiwa etinhlolweni hi vahlahluvi lavan'wana. Gija u va hlamuserile timhaka hinkwato leti a va terile tona eka yena a tlhela a va byela lomu a va ta va huma hi kona ku kala va ta fika laha mutini wa yena. Maluleke (1987:133) u kombisa leswaku loko a hetile ku va byela, hi kuma marito ya M'xeke lama a ya kombisa leswaku leswi a va byela swona a wu ri ntiyiso hi ku komba ku khensa hi ndlela leyi:

''Xana mi ta hi dlaya ku fika kwihi?'' ku vutisa
M'xeke, ''i makume-ntlhanu wa tipondho na
tihomu to hanya timbirhi na mbuti ya rhonzolo
yo basa'' ku tlherisela Gija Xitimela.

Laha hi kuma ririmi leri tirhisiwaka hi M'xeke ra leswaku: "*Xana mi ta hi dlaya ku fika kwihi?*" M'xeke a nga vuli ku dlaya munhu leswaku a lova, kambe a tirhisa rhijisitarara, laha a vutisa leswaku xana n'anga Gija Xitimela a ta lava mali muni. Leswi tiyisisaka leswaku hakunene ndhawu yin'wana ni yin'wana yi ni ririmi leri tirhisiwaka eka yona. Rhijisitarara leri tirhisiwaka eka ntirho wa vun'anga ra hambana ku ya hi laha ririmi rero ri tirhisiwaka kona, loko ku ri ndhawu yo phahla ku tirha rhijisitarara ra kona, kasi loko ku hlahluviwa na kona ku na rhijisitarara ra kona.

2.3.2 NTUKULU WANGA YEDWA: MNISI H.S (1974))

Ririmi ra vun'anga ri tihlawulekisa hi swihlawulekisi swa rona ri ri roxe, Mnisi (1974:11) na yena loko a seketela mhaka leyi hi ku tshaha marito ya n'anga Vhuma Nhlongo u swi andlala hi ndlela leyi:

Siyavhuma
Vhumani ka khulu
Siyavhuma
Hosi a yi etlelanga

Marito lawa ya nga laha henhla i marito lama a ma vuriwa hi n'anga Vhuma Nhlongo, n'anga ya hosi loko a ri karhi a hlahluka hosi eka mhaka leyi nga lorhiwa hi hosi nivusiku, laha a hlawutela norho lowu hosi yi wu lorheke. Laha hi vona ku hambana ka ririmi ra vun'anga, laha Vhuma Nhlongo a tirhisa marito yo tikisa ya leswaku "*vhumani Phela*" leswi kombaka onge vanhu lava a va hlahluvaka a va swi twi leswi va byeriwaka swona kumbe va tikomba mhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona va nga yi tivi. N'anga Vhuma Nhlongo u komba ku tshikelela mhaka leyi a yi vulaka, ku nga ri ku sindzisa vahlahluvi leswaku va twisisa leswi a va hlamuselaka swona.

Mnisi u yisa emahlweni mhaka ya leswaku, loko Samson nakulorhi, wa Yedwa a ta va a n'wi tsundzuxile hi ta n'anga leyi a yi kota ku susa vanhu xinyama le ka Mpfumo, hi kuma nakambe leswaku ku ni ririmi ni maendlelo ya vun'anga yo hambana ni lawa a ya endliwa hi Vhuma Nhlongo. Loko Yedwa na tata wa Samson va fika eka n'anga Gija Makhuvele, Gija a tikomba wonge a tiva timhaka leti Yedwa a a tile hi tona, loko a n'wi languta a huma mihloti. Gija a nga pfumelangi leswaku tata wa Samson a nghena a yingisela timhaka ta Yedwa. Gija u byela tata wa Samson ku ya tshama ehandle, yena Gija a sala a vulavula na Yedwa va ri vambirhi.

Mnisi (1974:132) u paluxa mhaka leyi humeleleke emahlweni ka tata wa Samson hi ndlela leyi:

O! Yedwa O! Yedwa
Ntukulu wanga Yedwa
Tinhlole ta mina ta vula ti ri,
A wu munhu wa le handle
Ntukulu wanga Yedwa

Loko hi xiyaxiya eka matirhelo ya Gija hi kuma leswaku mavulavulelo ya Gija Makhuvele ya tikomba ya hambanile ni tin'wana tin'anga. Eka n'anga Gija Makhuvele a swi kona swa ku pfumela hi ku vula marito ya va "*vhuma*" kumbe "*vhumani*" hikuva Gija u rhangana a halata

tihlolo a ri yexe a ti vulavulela a ri yexe kutani endzhaku a kota ku nyika nhlamuselo ya leswi tihlolo ti vulaka swona.

2.3.3 HI LANDZA MPISANA: MAKAMU S.H.N (1985)

Nakambe Makamu (1965:124) na yena u seketela mhaka ya rhijisitara ra tin'anga leri a ri paluxaka hi ku kombisa mavulavulelo ya n'anga loko yi hlahluva vanhu va tiko swona u swi andlala hi ndlela leyi:

Nenge – wansuna	: Vhumani
Tiko	: Siyavhuma
Nenge-wansuna	: Vhumani voo!
Tiko	: Siyavhuma
Nenge-wansuna	: Kunomthakathi boo!
Tiko	: Siyavhumawe Mngoma!
Nenge - wansuna	: Ngithi kunomthakathi mani!
Tiko	: Siyavhuma

Marito ya “*Kunomthakathi*”na”*ngithi kunomthakathi*” i ya ririmi ra Xingoni leswi vulaka leswaku n'anga leyi, a yi hlahluva tiko hi ku tirhisa xikwembu xa Mungoni. Mhaka leyi n'anga a vula yi kombisa leswaku a ku ri ni mukhalabye un'wana loyi a ri n'anga kwala tikweni, loyi a ri yena a nga biwa hi tinhlolo ta n'anga Nengewansuna, loyi a nga yena a pumbiwa vuloyi, tanihi leswi a tiveka a ri noyi, naswona a tshama a ri yexe a nga ri na nsati. Loko hi tlhelela eka tinxaka ya tin'anga ta xintu mukhalabye loyi a ri yin'wana ya tin'anga leti vuriwaka Nguluve. swihlawulekiso leswi a vulavuriwaka swona, a swi kakanansi leswaku a nga va yena loyi a biweke hi tinhlolo ta Nengewansuna a ri noyi. Mhaka ya ku hlahluva vanhu va tiko leswaku ku kumeka noyi swivuriwa ku huma mungoma, leswi mahlahluvelo lama ya nga endliwiki hi tin'anga hikwato leti nga kona, kambe ntirho lowu wu tirhiwa ngopfu hi n'anga leyi vuriwaka xingomatandza.

2.3.4 XISOMISANA: THUKETANI F.A (1969)

Thuketani (1969:61), na yena u seketela ririmi ro hlawulaka ra Rhijisitara loko a hlamuselo leswi a swi vulavuriwile hi n'anga endzhaku ka vuvabyi bya Yingwana loyi a yisiwile hi kokwa wa yena N'wa-Bvuma eka n'anga Mpisana. Loko a hlahluviwa n'anga yi vula leswi endzhaku ka loko yi vonile tinhlolo yi hlakahla nhloko kutani yi ku:

Va n'wi dyise hi nyama ya huku pfumelani
 "Siya vuma" N'wana loyi wa vabya! Wa vabya pfumela!
 "Siya vuma" ku hlamula kokwana na Moyasi hi nomo wun'we
 "Ndzi ri wa vabya!"
 "Siya vuma"
 "Vuvabyi bya jaha leri i maencwa, pfumela
 "Siya vuma"
 "Ephakathi ka tinhlolo mukhegula, jaha rilo dyisiwa.
 "U dyisiwile hi vatirhikuloni".
 "A ku vuli mina ku vula marhambu"
 "Va n'wi dyisile va ri wa tikurisa."
 "Hi leswi marhambu ya vulaka swona pfumelani."
 "Siya vuma"

Marito ya "*Maencwa*" na "*Ephakathi*" i marito ya xingoni, laha rito *maencwari* kombisaka leswaku i swilo swo endliwa hi vanhu, kasi *ephakathi* ri komba leswaku endzeni ka tinhlolo leti a ti tirhisa, a tikomba leswaku Yingwana a lo dyisiwa.

Loko n'anga Phisana a vula marito yo fana ni ku "u dyisiwile," a kombisa leswaku vuvabyi bya Yingwana a byi nga lo n'wi khoma ntsena, kambe u cheleriwile hi vatirhikuloni eka nyama ya huku. Kasi n'anga Phisana loko a vula leswaku "marhambu ya vula swona" a kombisa leswi tinhlolo ta yena a ti n'wi byela swin'wana leswi Yingwana a hlanganeke naswona laha a tirhaka kona. N'anga Phisana u hlamusela xiyimo xa vuvabyi bya Yingwana hi mavulavulelo lama tolovelekeke, kutani kokwa wa Yingwana na Moyasi va hlavela hi marito "*Siya vuma*" leswi vulaka leswaku na vona a va twisisa mhaka leyi n'anga yi yi vulaka mayelano ni mabyaka lawa.

2.4 RIRIMI RA LOKO KU PHAHLIWA

Rhijistara ri kumeka eka mitirho yo tala ya vun'anga bya xintu. Loko vanhu va kombela mikateko ya leswaku swilo swa vona evuton'wini swi ta famba kahle va fanele ku phahla. Loko ku phahliwa ku ni ririmi leri tirhisiwaka ku vulavula ni va le hansa. A hi munhu un'wana ni un'wana loyi a faneleke ku endla ntirho lowu wa ku phahla, kambe ku ni munhu un'we loyi a hlawuriweke ku va yena a faneleke ku phahla emutini, eka yin'wana hi kuma ku ri munhu wa xisati, ku nga va hahani lonkulu emutini, Loko ku ri hava munhu wa xisati, hambani a ri wa xinuna wa phahla. Levitas (1983:178) u seketela muphahla ni ririmi leri tirhisiwaka hi ku vula leswi:

Individuals or a family may make offerings to them depending on the nature of the occasion.

Marito lawa ya kombisa leswaku ku phahla swi nga endliwa hi munhu un'we kumbe ndyangu hinkwawo ku ya hi nkarhi lowu xiyimo xa swilo swi nga xiswona emutini. Mhaka ya ku phahla yi ni swikongomelo swo hlaya leswi endlaka leswaku vutomi bya hina byi kumeka byi ri ni nkoka eka rihanyu ra masiku hinkwawo. Ndhambi (1993:72), na yena u seketela ntirho wa ku phahla ni nkoka wa wona loko swi paluxa hi marito lawa:

Offerings serves two purposes: Thanks giving and please for assistance. They occur frequently at all important events, eg. initiation funeral, marriage or crop harvest. Beer, slaughtered domestic animals, tobacco snuff, sour milk and grain are used in offerings.

Marito lama ya hlamusela kahle mhaka leyi leswakuku phahla swi endleriwa swilo swimbirhi leswi talaka ku humelela emutini, ku nga va ku nkensa lumbe ku kombela swilo loko swi bihile laha mutini, ku nga mavabyi, n'wana a tshamela ku rila; ku vuya ka munhu kumbe ku tlhelela etirhweni ka munhu wa laha kaya, Ku vhaka munhu laha kaya ni ku khensa ntshovelo wa swirimiwa swa le masin'wini kumbe swakudya swin'wana swa nguva yo karhi tanihi ku nwiwa ka vukanyi ni ku luma nguva ya xifaki ni loko ku humelerile khombo ro tanihi rifu, ka phahliwa ni hi nkarhi wa ku hluvula. Mhaka ya ku phahla na yona yi va yin'wana ya timhaka leti nga ni nkoka eka ku tirhisa ririmi ro hlawuleka.

2.5 MATSALWA MAN'WANA LAMA VULAVULAKA HI KU PHAHLA

Ku phahla tanihileswi swi nga xiphemu xa ririmi ni vutshunguri bya xintu. Ku phahla i ndlela leyi yi tirhisiwaka ku vulavuriwaka ni swikwembu swa muti, ku tivisa swilo leswi humelaka laha mutini, tanihilaha swi nga kombisiwa ha kona leswaku ntirho lowu i wa nkoka ku vanhu va wu landzelela ku ya hi ku tshemba ka vona eka vukhongeri bya xintu Thuketana (1967:67) u tlhela a hlamusela swinene hi mhaka ya loko Yingwani makwavo wa Xisomisana a ta va a vuyile hi le joni ni mavabyi, kutani kokwa wa yena a ya lavisisa mhaka leyi eka n'anga Mpisana, loko va

hlahlulivile, n'anga yi va tsundzuxile leswaku ku fanele ku phahliwa laha ndyangu, kutani hi kuma marito lawa:

..... Loko yi khomiwile yi yisiwa
kwalegandzelweni kun'we na yena
YingwanaKokwana a teka byalwa vusila,
rigidawa ni sindza We Hoyisa na we
Nghotlavila, wa xihununu wa Murhava, we
Xikumile wa Nzhelele.

Nwa- Bvuma a phahla swikwembu swa yena leswaku Yingwana ntukulu wa yena swa vutomi swi ta n'wi fambelana kahle. Nakambe Xisomisana u tlhela a hlamusela leswaku Nwa- Bvuma kokwa wa yena u n'wi pfuxile ni mixo a n'wi phahla. Thuketani (1967:71) u ya emahlweni a seketela mhaka leyi loko a boxa marito lawa:

Kokwana a ndzi pfuxa ka ha ri mixo a ndzi
siya engandzelweni, a fika a ndzi vika eka
swikwembu, swi komberiwa ku ndzi hlayisa
ni ku ndzi bohelela eka hinkwaswo leswi
biha.

2 5.1. NTUKULU WANGA YEDWA: MNISI H.S (1974)

Mnisi (1974:15) na yena u ya emahlweni a seketela loko a hlamusela leswaku endzhaku ka ku fika ka Jaheni ni nsati emutini wa hosi Dumaduma. Hosi Dumaduma u tekile vaendzi a va yisa ehansi ka murhi wa nkanyi, laha va nga va fika va tshama va nava milenge. Laha ku kumeka leswaku hosi Dumaduma hi byekwe hi yena loyi a vonakaka a phahla swikwembu swa laha kaya loko a ku:

Ndza-wu (hosi)
Gugu (va ba swandla kumbe gugu)
Hi mina loyi-ka
Gugu
Nwana wa nwina-ka
Gugu

Mutsari u tirhisa ririmi ro hlawulaka, ku hlamusela ndlela leyi hosi a nga vulavula hi yona na va le hansi a va tivisa hi vayeni lava a va fikeke laha mutini. Eka ntirho wa vun'anga ni matshungulelo ya xintu ni maendlelo ya vanhu, vapfumba va fanele ku vikiwa loko va tshuka

va endzerile emutini. Loko vaendzi va fika endyangwini a va fanele va tekiwa va yisiwa egandzeleni va ya amukeriwa hi ku cheleriwa fole, laha n'wini wa muti kumbe loyi a fanelaka ku phahla, hi yena loyi a tekaka vapfhumba a ya na vona egandzelweni. Mnisi (1974:20) u ya emahlweni a hlamusela leswaku loko n'wini wa muti a fika egandzelweni u vulavurile swo fana na leswi:

Ndza-wu
Gugu
Vanhu hi lava-ka
Gugu
Va fambaka-ka
Gugu
Va basisele ti endlela- kaa....

Loko Hosi yi ri egandzelweni yi ri karhi yi phahla yi tirhisa xiritwana xaka eku heteleleni, leswi kombaka leswaku hosi a yi vika mhaka eka munhu un'wana, ku nga va le hansi, leswi swi tikomba ri ri ririmi ro hlawulaka leri tirhisiwaka hi hosi eka ku vulavuriwaka ni swikwembu swa yona. Vanhu loko va ngenaka emutini ku ta vhaka, va vikiwa ni loko va huma va vikiwa eka va le hansi leswaku ti ndlela ti ta va basela. Mhaka leyi yi kombisiwile loko Jaheni ni nsati va phahliwile, kutani va ngenena endlela swin'we ni Mbhongolo leyi a va nyikiwile leswaku yi va rhwalela mindzhwalo, va famba. Mhaka ya leswaku Jaheni ni nsati va dlayeriwile endlela yi kumekile. Loko hosi yi va phahla leswaku va famba swinene yi rivarile ku tivisa leswaku Yedwa se a ri n'wana wa laha kaya. Nakambe hi vona hosi yi tlhela yi lavisisa timhaka ta mavabyi ya Yedwa eka n'anga Vhuma Nhlongo, laha Vhuma a nga tsundzuxa leswaku Yedwa a fanele ku tivisiwa eka swikwembu swa muti. Hosi yi tekile Yedwa yi n'wi yisa egandzelweni ku ya n'wi tivisa eka swikwembu swa laha mutini wa ka vana. Mnisi (1974:39), u hlamusela leswi nga humelela loko a kombisa leswi hosi yi endliseke swona loko yi vula marito lama:

Ndzawu va ka hina (hosi)
Gugu (vanhu va muti va ba gugu)
Ku phahliwa Mhamba-ka
Gugu
Vutomi a hi byi voni-ka

Mnisi u kombisa leswaku hosi a yi swi vonile leswaku a yi endlile xihoxo loko yi tshandzekile ku tivisa vaendzi lava a va fikile emutini wa yona. Vanhu lava a va fikile a va nga ri vanhu ntsena tanihileswi hosi a yi swi tekisile swona, a yi nga swi tivi leswaku un'wana wa vona ku nga Yedwa a a ri n'wana wa kwala kaya.

2. 5.2. XONA HI XIHI?: MALULEKE D.R(1987)

Maluleke (1987:129), yena u hlamusela Simon Xihahlele a ri munhu loyi a vulavula ngopfu hi timhaka ta kereke leyi a yi ngenaka yona tanihi mukresite, loyi mhaka yo phahla a nga yi landzeleriki. Mhaka yo phahla ku hlanganiwa na yona loko Simon na M'xeke va ta va va fikile eka Xigalo, laha Skroef a nga byela makwavo James leswaku va muti a va fanele ku va yisa emasirheni va ya chela fole. Ku phahla loku ku vulavuriwaka hi kona eka tsalwa leri ku humelerile emasirheni ku nga ri ekaya, yi nga mhaka leyi nga toloveriwangiki ku endliwa hi ndlela yoleyo loko munhu a kala a tekiwa esirheni ku kokiwa nhlampfu hi nkarhi wo hluvula tinguvu ta nkosi. Mhaka leyi endlekeke emasirheni yi vikiwa hi ndlela leyi:

Ku humesiwa byala hi endzhaku ku thlela ku humesiwa namfuku ya fole swi vekiwa kwala tinhlokweni ta masirha ya *Vakhegula* vivacity va khidzama, vavanuna va tlulamaSkroef u lo tlhava ehansi hi mat solo ivi a teka endzhaku lowu a wu ri ni byala a sungula ku vitana hi un'we un'we va ka Xihahela wa Nkapeni.....

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa Skroef a ri karhi a phahla. Leswi swi ti kombaka ku ri yena loyi a faneke hi ku phahla endyangwini wa va ka Xihahlele tanihileswi a swi kota ku va vitana hi mavito hi ku longoloka ka vona hikwavo lava va hundzeke emisaveni va ri va muti wa ka Xihahlele. Vanhu lava n'wana vona a va tirha ku hlavelela va ri karhi va ku: *tshika* kumbe va ba swandla. Marito ya *tshika* kumbe *ku ba swandla* kumbe *gugu* ya tikomba ya fambelana ni ya n'anga Vhuma lama tirhisiwaka hi nkarhi wa ku hlalulwa, leswi swi kombisa swinene leswaku ntirho wun'wana ni wun'wana wu na ririmi ra wona leri tirhaka loko ntirho wu ri karhi wu tirhiwa. Rhijisitara ra vutshunguri bya xintu i ra nkoka ku va ri tiviwa hi vanhu lava tirhisaka swa vutshunguri bya xintu evuton'wini bya vona hikuva loko va ri hava vutivi hi rhijisitara swi nga endla leswaku va suka va nga twangi nchumu loko va endzerile n'anga.

2.6 NKATSAKAYO

Eka ndzima leyi ya xitsalwana lexi ndzi kombisile nkoka wa rhijisitara. Eka nkanelo lowu, swi kombisiwile leswaku rhijisitara i mhaka ya nkoka leyi munhu a faneleke ku va ni vutivi bya rona, ngopfu loko munhu a ya vonana ni n'anga hi mayelana ni mhaka leyi fambelanaka ni tihlolo.

Ririmi ra tihlolo hi ri hlawula hi marito ya *vhuma* kumbe *vhumani*, laha ku nga ni mavito ya tihlolo yo fana na Nghalana, nsati wa nkanyi, ndzuma ni man'wana mavito. Kasi loko hi ta eka ku hlawutela mahungu hi kuma marito yo fana ni *murharhu*, *matsikwana*, *mbvuri* ni man'wana lama lavaka tihlamuselo, ku ya hi vutivi bya muhlahluvi eka munhu loyi a n'wi hlahluvaka. N'anga, loko yi vulavula ya swi kota ku byela munhu loyi yi n'wi hlahluvaka leswaku a pfumela, kumbe a kaneta mhaka leyi yi n'wi byelaka yona loko a nga yi twisisi kumbe a yi twisisa.

Ririmi ro phahla rona ri hambanile ni ririmi ro hlahluva hikuva vanhu lava phahliwaka a va vutisiwi loko mhaka leyi muphahli a yi vulaka yi ri yona, hikuva loko ku phahliwa, a hi swikwembu swi vulavulaka na vona, kambe hi vona va vulavulaka na swikwembu hi ndlela ya swikombelo kumbe mikhenso. Vaphahliwa vona va tirha ku pfumela hi ku vula marito yo fana na *tsika* kumbe *sika* kumbe va ba swandla, muvulavuleri a ri karhi a tlhokovetsela mavito ya vafi va muti, ku nga swona swikwembu swa muti leswi hi nga swi vulaka xivongo, a tlhela a ri karhi a kombelela lava van'wana kun'we na yena mikateko eka leswi swirho swa ndyangu swi navelaka ku va na swona kumbe ku khensa leswi va nga na swona.

Rhijisitara ri kumeka ri ri kona eka swilo swo tala leswi tirhisiwaka ririmi tanihi loko ku phahliwa endyangwini, ku kumeka munhu lonkulu endyangwini ku ri yena loyi a vulavulaka ni vafi, hi ndlela yo kombisa wongeu vulavula ni vanhu la va hanyaka, laha a kombisaka ku nkhenza loko swi fanerile kumbe ku kombela swin'wana leswinene leswi kayivelaka laha ndyangwini, wa swikombela eka swikwembu swa muti.

Ririmi le ri tirhaka ku phahla kumbe ku hlahluva a ri fani kambe ri ni nkoka swinene eka vatirhisi va rona. Ririmi ro phahla ri hlawulekisiwa hi swiritwana *swatsika/sika*, *gugu*, kumbe ku

biwa swandla, ku ri yona ndlela yo komba ku hlavelela leswi vulavuriwaka hi muphahli. Muphlahli yena u ya emahlweni a ri karhi a vulavulela a vitana mavito ya vakokwani hi ku landzelelana ka vona a tlhela a ri karhi a kombela mikateko ni swin'wana leswi vandyangu va nga hava kumbe a khensa eka leswi va ndyangu va nga na swona.

Kasi loko ku hlahluviwa hi kuma leswaku ku ni ku hambana ku ya hi tin'anga, kambe eka tin'anga to tala ku tirhisiwa marito ya *vhuma* kumbe *vhumani*, kutani vanhu lava va hlahluviwaka va hlavelela hi kuvula marito ya leswaku *siyavhuma* lawa i marito yo komba ku tiyisisa leswaku leswi vuriwaka hi n'anga va swi tiva ni ku swi twisisa, kasi tin'wana tin'anga tona ti lava leswaku vahlahluviwa va kaneta kumbe ku pfumela leswi n'anga yi va byelaka swona, vahlahluviwa a va vulavuli nchumu hi nkarhi lowu loyi wa n'anga a va ka a ri karhi a vulavula. Mhaka ya rhijisitara yi tikomba kahle eka maendlelo lama hlamuseriweke leswaku i mhaka ya nkoka ku va hi van i vutivi ni ku twisisa ndlela leyi rhijisitara eka vutshunguri ri tirhaka ha kona ni leswaku ri fanele ku tekeriwa enhlokweni hi vanhu lava tirhisaka mhaka ya vutshunguri bya xintu.

NDZIMA YA 3

RHLJISITARA NI VUN'ANGA BYA XINTU NI KU HAMBANA KA BYONA

3.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi ndzi ta nyika nhlamuselo ya vun'anga bya xintu, na tinxaka ta tona kun'we ni mavito lawa tin'anga ta xintu ti tivekaka hi wona, loko ti ri karhi ti tirha ntirho wa vutshunguri exikarhi ka vaakatiko. Tihlamuselo leti ti ta hi pfuna ni ku vona leswaku muxaka wa tin'anga ta xintu leti vanhu va ti tirhisaka ku va ti va tshungula mavabyi yo hambanahambana.

Mhaka ya nkoka leyi eka xitsalwana lexi leyi faneleke ku humeseriwa erivaleni, hi leswaku tanihi le ka vun'anga bya xilungu, tin'anga ta xintu na tona tifanele ku tokota hi mitirho ya tona. Leswi swi ta endla leswaku hi kota ku fika kahle eka xiphemu a ku vulavula na hi mavito ya tona hi ku hambana hi ku ya hi mitirho ya tona. Vatsari vo tala va ringetile ku boxa mavito ya tin'anga ta xintu, kun'we ni matirhelo ya tona ku ya hi vutivi lebyi ti byi tirhisaka eka ntirho wa vutshunguri bya xintu.

3.2 NHLAMUSELO YA VUN'ANGA BYA XINTU

Vun'anga bya xintu hi nga vula leswaku i ndlela ya matshungulelo lama ya tirhisiwaka yo hambanahambana ku endlela leswaku vanhu va kota ku kuma vutomi lebyinene, loko va ta va va horile eka mavabyi. Laha hi nga ni vun'anga bya xilungu kun'we ni vun'anga bya xintu lebyi vanhu hi ku hambana ka vona va byi tirhisaka ku va pfuna eka mavabyi ya vona ya tixakaxaka. Xitsalwana lexi xa ku lavisisa ni mavito ya tin'anga ta xintu, laha hi kumaka leswaku vun'anga na byona tanihi hi vun'anga bya xilungu bya dyondzeriwa laha va tlhelaka va pasa eka ntirho lowu hi ku teka nthwaso, laha ku endliwaka ntirho wa nkoka hi n'anga.

Munhu loyi a dyondzeke vun'anga bya xintu loko a heta tidyondzo ta yena u vuriwa leswaku wa thwasa kumbe ku palula, ku ya hi ku hambana ka swikwembu leswi a nga khomiwa hi swona. Kasi eka vun'anga bya xilungu, loko thwasana ri heta tidyondzo ta rona ri nyikiwa papila ra

vumbhoni byo kombisa leswaku u ni ntokoto eka ntirho wa yena, naswona a nga famba a ya tirha Hi tlhelo rin'wana xitsalwana lexi xi nga komba leswaku vun'anga bya xintu byi wela ehansi ka vukhongeri byo karhi, laha ku nga ni ku tshemba loku hetisekeke. Leswi swi hi komba swinene leswaku a ku ni ku hambana ngopfu ni vuprofeta lebyi ku talaka ku vulavuriwa hi byona eka buku ya Bibe leyi tirhaka eka vukhongeri bya xikreste. N'anga tanihi muprofeta ya swi kota ku hlamusela muvabyi timhaka ta yena to karhi leti n'wi karhataka. Mhaka ya vukhongeri yi hlamuseriwa yi hlamuseriwa hi Malan (1985:38), loko a paluxa mhaka leyi hi ndlela leyi:

A person should, according to popular belief, be allowed to ask for prayer in a Christian church, and also to consult a diviner or sacrifice to the ancestors if they happen to be responsible for his problem.

Mhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona hi Malan, yi kombisa leswaku munhu a nga swi kota ku pfuneka eka leswi a swi tshembhaka, ku nga va ku ya kombela xikhongelo eka kereke ya Xikreste, kumbe a ya vonana na n'anga ya xintu laha a nga kotaka ku pfuneka kona, hambi ku ri ku ya a ya phahla swikwembu swa yena ku kuma swintshuxo eka swiphiso swa yena. Myburgh (1987:33) u ya emahlweni a seketela mhaka ya ku tshembha eka mhaka ya vukhongeri byo karhi loko a ku:

..... is the pattern of beliefs and practice through which human beings communicate with or hope to gain experience of that which lies behind the world of their ordinary experience

Mhaka leyi yi hlamuseriweke hi Myburgh yi komba swinene leswaku vukhongeri byi ya hi ku pfumela, kasi eka vukhongeri ntokoto na wona i wa nkoka. Swin'wana swa nkoka i ku tshemba eka swilo swo karhi leswi swi yelanaka ni vukhongeri, kun'we ni swin'wana swiendlo swa vanhu. Leswi ku nga vaka ndlela yo vulavula hambi ku ri ku kuma switsundzuxo eka swilo leswi va tshembaka eka swona evutonwini, ni ku ya hi ntokoto lowu vanhu va nga na wona evuton'wini. Mhaka yin'wana leyi faneleke ku langutisiwa hileswaku ku tshembha ni ku kholwa eka timhaka ta vukhongeri yi tirhana ngopfu ni leswi vanhu hi ku hambana va nga ni ntokoto eka swona. Eka mhaka ya vun'anga ni ku tshemba, Stallybrass u nyika nhlamuselo leyi landzelaka loko a vula leswi;

Women seem to be vulnerable to witchcraft accusation in patrilineal, Patrilocal societies, where women are cut off from their own kin and expected to merge their interest with those of their husbands' kin

Leswi Stallybrass a swi boxeke i mhaka leyi nga tsakisiki hikokwalaho ka leswi yi langutelaka vanhu va rimbewu ra xisati ehansi, laha hi vonaka va pumbiwa hi mhaka ya ku va va ri vona valoyi lava tivekaka swinene. Laha ku boxiwa mhaka ya leswaku vavasati i vanhu lava va talaka ku biwa ngopfu hi tinhlolo lomu tin'angeni tanihi vanhu lava loyaka. Marito lama ya tekela xiyimo xa vanhu va xisati ehansi tanihileswi vona va tekiwaka va ri vanhu lavo lwisa, vanhu va mavondzo ni vukwele ni ku ka va nga tsakeli ku rhula eka vanhu van'wana emindyangwini ya vona.

3.3 MAVITO YA TIN'ANGA TA XINTU TO HAMBANAHAMBANA

Tin'anga ta xintu ti kumeka ti tele swinene exikarhi ka vaakatiko ku ya hi tindhawu lomu ti kumekaka kona, naswona tanihi tin'anga ta xilungu leti tivekaka hi ndlela leyi ti tshungulaka ni ku khoma mavabyi hi yona, tin'anga ta xintu na tona hi ku hambanhambana ka tona, ti nga hambanyiseka ku ya hi mitirho leyi ti yi tirhaka exikarhi ka vaakatiko.

Vun'anga bya xintu a byi ndlandlamukangi tanihi vun'anga bya xilungu hikokwalaho ka leswi tin'anga ta xintu ti kotaka ku tirha mitirho yo hambana yi ri yoxe. Munhu a ngo halahala a pfuka a va n'anga, kambe u fanela ku dyondza ntirho lowu eka tin'wana tin'anga, leswi vuriwaka ku tsema kumbe munhu a sungula hi ku vabya, laha swi katsaka ni milorho eka vanhu van'wana lava nga hlangana ni mhaka ya vuvabyi bya swikwembu. Maluleke (1987:58), u seketela mhaka leyi loko a vula leswi:

Vuvabyi bya Xihahale byi tikombile hi norho wa yena,
loko a ta va a endzerile enkosini wa maseve wa yena
le ka Borchers.

Maluleke u hlaluserile leswaku loko Xihahale a ta va a yile enkosini eka vamaseve wa yena hi kona laha vuvabyi bya yena bya swikwembu byi nga n'wi sungula kona byi kombisa leswaku u ni swikwembu. Milorho leyi a veke na yona, hi yona yi nga endla leswaku mavabyi ya yena ya kota ku landzeleriwa, ku kondza swi ya vonaka leswaku u ni swikwembu na leswaku u fanele ku ya chayeriwa. Ku seketela mhaka leyi, nakambe Malan (1983:39) a tshaha tsalwa leri nga tsariwa hi (Hilda kuper 1963:-64) hi ndlela leyi:

This involves long and arduous training which he wonders over the countryside, eat little, sleep little, is tormented by fearful dreamsof snakes encircling his limbs, drowning in a flooded river, of being torn to pieces by enemies

Marito lawa ya kombisa swinene leswaku ku va n'anga i mhaka leyi nonohaka swinene, tanihilaha swi nga kombisiwa hi Kuper loyi a tshahiweke hi Malan. Laha kombisiwa munhu u va ni milorho laha munhu a tikumaka a tsondzeriwa na hi tinyoka kumbe a dyiwa hi mati enambyeni hambi ku ri ku pfukeriwa hi valala. Abrams (1988:126), na yena u ya emahlweni a seketela mhaka ya norho hi ku vula marito lawa:

.....the narrator falls asleep and dreams the events he goes on to relate, often he is led by guidance, usually human or animal.

Mhaka leyi yi tiyisisa swinene mhaka ya norho leswaku i mhaka ya xivono xo karhi. Eka norho wa leswaku munhu loko a lava ku va n'anga, swi kona leswi a kombisiwaka swona, laha Abrams a vulaka leswaku" *led by guide*" leswi kombisaka laha mulorhi a vonaka ni ku landzelaka swilo swo karhi, ku nga va munhu kumbe xihari xa nhova, xi ri xona lexi n'wi kombisaka ndlela kumbe swilo swn'wana swo karhi. Kasi marito ya Kuper (1963:60) ya seketela mhaka leyi hi ku boxa leswi:

Ancestors have great wisdom, foresight, and power than the rest of mankind, but no spirit of a deceased ever reaches complete identification or is regarded as omnipotent. Ancestors are approached as practical beings; there is no conflict between the ethics of the ancestral cult and the mundane desires of life.

Kuper u tiyisisa mhaka ya vutlhari lebyi a byi ri ni vakokwana kun'we ni vanhu hi ku angarhela. Leswi hi swi vona hi leswi moya wa vafi a wu swi kota ku fikelela ku va lowu hetisekeke. Vakokwana a va vonaka tanihi vanhu lava hetisekeke, lava a va hlonipheka swinene ku ya hi ndhavuko, leswi swi komba leswaku a ku nga ri na nyimpi exikarhi ka ndhavuko ni ku navela ka vutomi lebyi vanhu a va byi hanya

Muvabyi loyi a lorhaka kumbe ku khomiwa hi vuvabyi bya swikwembu u yisiwa eka n'anga leswaku swi ya lavisisiwa, kutani loko swi kumeka leswaku hakunene u ni swikwembu, u fanele ku chayeriwa ku kondza swikwembu swi huma, kutani endzhaku muvabyi yoloye u teka nthwaso kumbe ku palula, ivi a va n'anga. Tin'anga tin'wana na tona ti kona leti ti nga riki na swikwembu kambe ti nga kuma vun'anga bya tona hi ndlela yo byi tsema kunene.

3.3.1 N'ANGA YA TINHLOLO

N'anga leyi ya tinhlolo yi tirha hi ku landza vito leri nga thyiwa switirho swa yona ku nga tinhlolo, leti hlolaka loko ti vulavuleriwa hi n'anga leyi nga ni vutivi ni ntokoto eka ntirho wa yona. Tin'anga to tala ti tirha ntirho wa vun'anga hi ku tirhisa tinhlolo, leswi swi tala ku kumeka hiloko muhu a khomiwa hi swikwembu kumbe a va n'anga hi ndlela yo tsema, kasi van'wana vo lorhisiwa kunene hi vakokwani lava feke khale. Muvabyi wa swikwembu loyi a lorhaka swilo swo hambana, swo chavisa ni leswi nga toloveriwangiki eka ku hanya ka hina vanhu, loko a tshuka a lorha swo fana ni tinhlolo, loko ri xa a famba a ya laha a ti lorheke kona wa ti kuma, ti ri sweswi a ti lorhiseke swona. Mhaka leyi hi nga yi vula leswaku muvabyi yoloye u vile ni xivono, lexi a kombiweke xona hi vakokwana. Malan (1983:39) u seketela mhaka leyi hi marito lawa ya tshahiweke hi ndlela leyi:

After the first signs of possession, a person is taken to an established diviner who will try to pacify the spirit through sacrifice and medicines. If the situation does not improve, he then diagnoses that the spirit want to express himself, and that the client should allow this and even encouraged to be a diviner himself.

Malan u kombisa swinene leswaku mhaka ya ku va munhu a khomiwile hi swikwembu, laha a kombisaka leswaku muvabyi wa swikwembu u fanele a tilavela n'anga leyi nga ta n'wi pfuna ku endlela leswaku swikwembu swa yena swi ta kota ku huma, kun'we ni ku ta dyondza matirhiselo ya mirhi yo hambana na leswaku a ta kota ku tshungula vanhu hi ndlela ya kona, lava va nga ta ta eku tshunguriweni tanihileswi va nga ta swi twa leswaku u thwasile naswona i n'anga leyi tshungulaka. Maluleke (1987:58), na yena u seketela leswi swikwembu ni vun'anga swi khomisaka swona muvabyi loyi a nga si humeriwaka hi swikwembu, loko a ku:

Masiku laman'wana a swi hamba swi tumbeta
tinghohe ta swona loko swi ta eka Xihahle hi norho.

Maluleke u ya emahlweni a kombisa mhaka ya matele ya swikwembu leswi tisaka ntirho wa vun'anga eka muvabyi wo karhi. U kombisa swinene hi mhaka ya norho ni ku tumbela ka vakokwana loko va lava ku huma eka munhu tanihi swikwembu.

Mhaka leyi yi hlamuseriweke hi Maluleke yi tlhela yi seketeriwa nakambe hi Mnisi (1974:22), loko a vula leswi landzelaka hi mhaka ya norho ni ku nyika nhlamuselo ya tinhlolo. Vatsari lava va kombisa swinene leswaku rhijisitaro i ra nkoka swinene, munhu u fanele a va ni ku twisisa eka mhaka leyi va lavaka ku n'wi hlamusela yona.

...the narrator falls asleep and dreams the events
he goes on to relate, often he is led by
guidance.human or animal.

Jaheni u lorhe a vona tata wa yena loyi a nga hambana na yena khale eGaza. A lorha a vulavula na yena a tlhela a n'wi hlahluva. Tinhlolo ti vula leswaku ku hava vutomi eka wena ni nsati wa wena. Mhaka ya norho yi tala ku kota ku hlawuteriwa kahle hi n'anga leyi yi tirhisaka tinhlolo. Laha muvabyi loyi a hlahluviwaka, a faneleke na yena a hlamula eka leswi swi vuriwaka hi n'anga. Tin'anga ta tinhlolo ti tala ku khorwisa vanhu lava ti va hlahluvaka hi ku vula leswaku loko ndzo ku byela vunwa ndzi nga tlherisela tinhlolo ta mina ematini laha ti humaka kona. Leswi i ku tiyisisa leswaku ntirho wa yona i wa nkoka naswona a yi hlahluvi mhaka leyi nga riki ntiyiso.

Khosa (1994:79) u seketela leswaku vanhu vo tala va hanya hi ku tirhisa tinhlolo hi ku lava ku pfuneka eka timhaka ta vona to hambana loko a ku: "...mi ya gongondzela tin'anga ti mi hlahluva ni ku mi boha switshungulo. "

Laha Nsatimuni a kombisa Hlongwani leswaku a nga tibi xifuva hikuva yena a tivona a ri munhu wa xiyimo xa le henhla hikuva vanhu vo fana na yena wa va vona lomu etin'angeni va lava tinhlolo ni ku tshunguriwa, hambani ku ri ku bohiwa switshungulo, yi nga mhaka leyi endliwaka hi vanhu vo tala laha evuton'wini. Malan (1983:39) yena u hlamusela leswi swi landzelaka mayelana na matirhiselo ya tinhlolo na mahlahluvele:

There are also sangoma who use other methods of divination, like the throwing of bones certain types of seeds. These methods were introduced to Swaziland later, and a probably of a Tonga origin. After the information has been obtained from the sangoma, remedial action has to be taken. In most cases it either comprises a sacrifice to pacify the ancestral spirit, or the procuring of magical means to combat sorcery.

Marito lawa ya tiyisisa ntsena leswaku tin'anga ti tirhisa marhambu lawa ya vuriwaka tinhlolo kumbe mbewu, lawa ya tirhisiwaka ku byela munhu timhaka leti va faneleke ku ti tiva va tlhela va ti endla, ku endlela leswaku swiphiso swa yena ni maxangu swi lawuleka, tanihi ku phahla kumbe ku vitana swikwembu swi ta hlamusela leswi swi rhandzaka leswaku timhaka ti fambisa xiswona laha ndyangwini.

3.3.2 N'ANGA YA MIHLAHLE/VULA

N'anga ya mihlahle kumbe vula yi thiyiwile hi ku landza matirhele ya yona, hikuva a yi hlahluvi yi byela vanhu mavabyi, kambe yo hlahla kumbe ku vula loyi a nga yena noyi, kumbe loyi a endlaka mhaka ya vuloyi. N'anga leyi loko yi ba mihlahle na yona yi tirhisa tinhlolo ku vulavula ni vanhu lava lavaka mungoma, kambe tinhlolo ta yona ti vuriwa mihlahle kumbe vula. N'anga ya muxaka lowu yi tala ku hlahluva vanhu lava va nga pumbana vuloyi, kumbe lava va endlaka vanhu van'wana mitirho yo biha. N'anga ya mihlahle a yi na ndhawu leyi yi tirhisaka ku tirhela eka yona ku bela mihlahle ekaya ka yona, kambe yi famba ni vanhu lava teke ku ta ba mihlahle

ehandle ka muti, laha va nga ta fika va tshamisiwa ehansi ka murhi laha ku nga ta beriwa kona mihlahle. Mnisi (1974:8), u tiyisisa mhaka ya vito ra n'anga hi ku vula leswaku: "Van'wana a va ri va marhambu, van'wana a va ba mihlahle"

Marito ya Mnisi ya seketela rin'wana ra mavito ya tin'anga, ku nga n'anga yo ba mihlahle, leyi yi boxiweke ku humesela erivaleni ku hambana ka tin'anga ku ya hi mitirho ya tona leyi ti yi tirhaka. N'anga leyi yo vhumba kumbe ku vula, yi tala ku va yi nga ri na swikwembu, kumbe a nga sungulanga hi ndlela ya ku vabya swikwembu. N'anga leyi yo va munhu loyi a ngo navela ku va a tirha nitrho lowu, kutani a ya wu dyondza eka n'anga yin'wana, loko a hetile u hlantiseriwa tinhlolo ta kona, ku nhlatisa swi vula ku thwasa ka vun'anga byo tsema.

3.3.3 N'ANGA YA XINGOMATANDA/YO TSEMA/VHUMBA

Tin'anga leti ti kumeka exikarhi ka vanhu, ti tirha mitirho ya tona hi ku hambana, leswi endlaka leswaku ti va ni swihlawulekiso leswi ti hlawulaka ku ya hi mavito lawa ti nyikiweke wona. Xingomatanda i n'anga leyi nga ni ndhuma swinene yi tirha mitirho ya yona hi ku hetiseka. N'anga leyi a yi na swikwembu leswi yi nga chayeriwa, kambe yo navela ku va n'anga kutani yi dyondza nitrho lowu. N'anga leyi loko yi hetile ku dyondza yi lunghiseriwa tinhlolo to hlahluva hi tona, leswi swi vuriwa ku *hlantisela*. Mhaka leyi a yo endliswa ntsena, ku ni swilaveko leswi dzwavi/dzwodzwe a swi lavaka eka thwasani leri loko ri nga si tshunxiwa ri ya ekaya ka rona.

Loko thwasani ri thwasile ri fanele ri rhanga hi ku hakela n'anga ri tlhela ri lulamisa ni va ndyangu wa rona siku leri ri nga ta heleketiwa hi rona ekaya. Maringa (2005:18), na yena u seketela mhaka ya n'anga leyi yi nga lo dyondza kunene vun'anga yi ri hava swikwembu ehansi ka nhlokomhaka ya vun'anga byo vhumba loko a ku:

Endzhaku ka ku hlantisela, munhu loyi a nga famba a ya sungula ku tshungula. Eku tshunguleni ka yena, loko ku fika laha a nga swi tiviki swinene, u tlhelela eka n'anga ya yena ku ya vutisa. U endlisa leswi ku kondza a tokota swinene.

Mutsari u tiyisisa mavito ya tin'anga ni leswi maendlelo ya n'anga leyi ya nga xiswona, ku kondza yi tokota eka ntirho wa yona leswi nga ta endla leswaku yi va ni ndhuma swinene. Laha mutsari u kombisa swinene leswaku loko n'anga yi tokotile ya swi kota ku tlhelela eka loyi a n'wi chayelege a ya n'wi pfuna leswi nga ta endla leswaku na yena a vana ndhuma swinene.

3.3.4 N'ANGA YO CHAYELA

Tin'anga to chayela vavabyi swikwembu ti tele, ku ya hi ntokoto lowu ti nga na wona eka ntirho wolowo. Tin'anga to chayela ku nga va n'anga ya xinuna kumbe ya xisati. N'anga yo chayela yi vuriwa tatana hi lava a va chayelaka kumbe mathwasana. Tin'anga leti ti ni tinxaka timbirhi. Mathwasana ya kumeka ya dyondza ku tshungula kun'we ni ku cela mirhi va tlhela va yi lulamisa leswaku va ta kota ku pfuna, ku ya hi swilaveko swo pfuna vanhu lava tikeriwaka hi mavabyi yo hambanahambana.

3.3.4.1 N'ANGA YA GOVELA

N'anga ya govela i yo chayela, leyi nga ni vavabyi lava vabyaka ku chayeriwa swikwembu. Loko munhu a vabya u tala ku teka nkarhi wo leha a nga se humeriwa hi swikwembu. Loko a ta va a hun'weriwile u sungula ku dyondza vun'anga, laha a fambaka na govela kun'we ni mathwasana laman'wana va famba va lava mirhi. Loko va vuya va tshama ehansi va dyondza ku hlhluva kun'we ni mavito ya tinhlolo, kun'we na wona matirhiselo ya mirhi ku ya hi ku hambana ka mavabyi ni mirhi leyi tirhisiwaka. Loko n'anga leyi yi ta va yi tokotile, ya thwasa kumbe ku teka nyongwa leswi nga ta kombisa hi ku boheleriwa nyongwa exikosini hi n'anga yakwe ku nga govela, wu ri mfungho wo komba leswaku u tokotile. Maringa (2005:17), u tiyisisa mhaka leyi hi ku kombisa leswi landzelaka mayelano ni ku thwasa ka vun'anga ni ku humeriwa hi swikwembu loko a ku:

Loko swilo leswi swi kumekile, u swi yisa eka govela. *Govela* u teka nyongwa leyi a yi bohelela exikosini xa munhu loyi, a teka nhlolo a yi boxa a n'wi bohelela yona evokweni, a tlhela a n'wi ambarisa na migaqo.

Marito ya mutsari loyi ya seketela swinene vito ra n'anga yo chayela yi tlhela yi thwasisa vavabyi lava tokoteke eka ntirho wa vun'anga lava faneleke ku ya tirha va ri voxe va tiyimela, loko va tshika va hlangana ni swiphiqo, nakambe n'anga leyintshwa wa swi kota ku tlhelela eka govela ku ya pfuniwa, ku endlela leswaku a ta kota ku pfuna vavabyi lava a va tshungulaka hi ndlela ya kona.

3.3.4.2 N'ANGA YA DZWODZWE/DZWAVI

Dzwodzwe i n'anga leyikulu leyi nga na ndhuma ni ntokoto eka ntirho lowu ku ya hi ku hambana ka matshungulele. N'anga leyi yi na swona swikwembu naswona ya chayela mathwasana hi ku hambana, nakambe yi nga va yi engeterile hi ku tsema eka van'wana. N'anga leyi ya thwasisa ni ku palula tin'anga hi ku hambana ka tona. Maluleke (1987:19), na yena u seketela eka vito leri ra n'anga loko a vula leswaku:

U kona loyi ndzi n'wi tivaka, i Gija Xitimela wa le ka Xigalo i *dzwavi* eka ntirho lowu. A hi wa marhambu, no ambambela a nga ambambeli. swin'angan'angana swo tala swi khomakhome hi yena.

Mavekele ya timhaka hi M'xeke loko a kombisa vun'anga bya Gija Xitimela, ma kombisa kahle leswaku a hi xin'angana kambe i dzwavi eka ntirho wa yena. Marito lawa ma komba vuswikoti swinene, ni ku va xi ri xihlawulekisi eka leti tin'wana tin'anga. Nd hambhi (1993:67-68), na yena u kombisa marito lama ya humelerisaka vuswikoti bya tin'anga ni ku amukeriwa hi vaakatiko loko a ku:

They are required to use the powers against evils brought on by other sorcerers, and are thus in direct competition with one another... such forces are expressed as special attributes of things...it is the exceptional power to do things that are unusual.

Marito lawa ya kombisa swinene leswaku n'anga leyi ya muxaka lowu ku vulavuriwaka hi yona i ya vuswikoti ku tlurisa tin'anga tin'wana, tanihilaha dzwavi a nga yena n'anga ya vuswikoti eka hinkwaswo ku tlula letin'wana tin'anga hikuva wa swi kota ku thwasisa, ku palula hambu ku

hlantisa tin'anga letintsongo. Malan (1983:39), u seketela mhaka leyi boxiweke hi Ndhambhi laha henhla loko a ku:

A master diviner may have several novices living at his home for varying periods, forming an embryonicritual school. When he considers them to be fully trained he puts them through a public graduation ceremony...As in many transition rites, each novice is said to be "reborn" and is honoured with gifts of goats, special clothing, and beads to mark the change in status.

Marito ya Malan ya tiyisisa mhaka ya leswaku dzwavi u tshama endyangwini wa yena ni mathwasana yo tala, ya ri karhi ya dyondza ni ku tokota ntirho lowu wa vun'anga. Endzhaku ka loko mathwasana lama ya tokotile, ku endliwa ntlangu wa ku kombisa leswaku se na vona i tin'anga leti nga ni ntokoto, leswi vuriwaka ku teka *nthwaso* kumbe ku *thwasa*. Mhaka leyi ya ku thwasa yi kombisa leswaku n'anga yi ni vuswikoti laha loko yi tekile nyongwa yi nyikiwaka minyikelo yo tala tanihi swiambalo leswi tirhaka eka vun'anga, vuhlalo bya kona leswi kombaka ni ku cinca ka xiyimo xa yena eka vun'anga.

Maendlelo lawa i ya ntolovelo eka vadzwavi. Ku ni nkarhi wa ku tokotisa mathwasana ya vona leswaku va ta kota ku famba va ya tirha hi ku tshembeka ni vuswikoti bya xiyimo xa le henhla swinene. Maendlelo lawa ya tlakusa na yena dzwavi leswaku a kota ku kuma vanhu vo tala lava va taka ku ta kuma vutivi eka yena. Nakambe Maringa (2005:16), u seketela maendlelo ya tin'anga loko ti hetile ku chayela muvabyi wa tona loyi a lavaka ku sungula ku dyondza ntirho loko a ku:

Munhu loyi u tshama en'angeni ku ringana tin'hwetitinarhu ku ya eka tsevu. Eka nkarhi lowu u va a ri karhi a endla switoloveto leswi swo ya lava mirhi. N'anga ya yena yi va yi ri karhi yi n'wi pfuna, yi n'wi komba mirhi leyi dyiwaka ni leyi nga dyiwiki kun'we ni matirhiselo ya yona.

Lawa hi wona matirhelo ya tin'anga ta vadzwavu leti ti dyondzisaka tin'wana tin'anga matirhele ni matshungulelo. Mhaka leyi hi yona yi endlaka leswaku tin'anga to karhi ti kumeka ti tirha swinene, laha ku ngenaka vavabyi va pfuneka hikuva va tokotile eka ntirho lowu wa vona wa vun'anga.

3.3.5 N'ANGA YA NYAMISORO

Nyamisoro i n'anga yo famba, leswi vulaka ku hlahluva hi ku nuhetela. N'anga leyi yo famba yi vuriwa leswaku yi ni swikwembu swa Vandzawu. Swikwembu leswi loko swi ta kota ku tirha swi fanele swi palurisiwa, ku nga ku thwasa ka Xindzawu, leswi endlwaka hi ku tirhisa ngati ya mbuti kumbe ya huku, leyi nwisiwaka thwasana kutani ri ya hlantisiwa enambyeni, ri tlhela ri hlantisiwa hi mirhi. Loko thwasani leri ri palurile ri ta sungula ku tshungula vanhu hi ku famba. Swikwembu swa Xindzawu swi akeriwa yindlu yo tshama vun'anga leyi vuriwaka Ndhumba kumbe yindlu ya mpfhuko kumbe yindlu ya mukon'wana, hi mhaka ya leswi hi ntolovelo xikwembu lexi xi hlawulaka xinhwenyetana kwala mutini lexi vaka nsati wa xikwembu lexi kutani xi vitaniwa leswaku i *nyakwave*. Ku yisa emahlweni mutsari Maringa (2005:18) u kombisa leswi hi muxaka lowu wa n'anga:

Loko nsati loyi wa xin'wanakaji (swikwembu) a fanele ku tekiwa, ku fanele ku kumiwa un'wana a n'wi siva. Ku vitaniwa *nyamisoro* a ta femba leswaku i mani loyi a nga ta n'wi siva eka ndhawu leyi, kutani swilo leswi swi hundziseriwa eka *nyakwave* lontshwa.

Maringa u hlamusela leswaku mhaka leyi ya ku femba endyangwini ya humelela laha ku kumiwaka nyamisoro a ta femba xikwembu lexi karhataka endyangwini lexi vuriwaka xin'wanakaji, laha xikwembu lexi xi tilanghelaka nsati exikarhi ka vana va vanhwanyana lava nga kona kwala mutini. Loko wanhwana loyi a langhiweke a kula, nyamisoro wa landziwa nakambe leswaku a ta tlhela a femba ku kuma un'wana nhwana loyi a nga ta va yena *nyakwave* lowutshwa. *Nyakwave* u fanele a va yena loyi a nga ta kukula ni ku sindza yindlu ya ndhumba laha switirhisiwa hinkwaswo swa xin'wanakaji swi nga ta hlaysiwa kona.

Vanhu lava tirhaka laha ndyangwini va fanele ku humesa mali yo lula loko va huma exilungwini ku ri ndlela yo hlayisa mikateko eka swikwembu swa laha ndyangwini. Mhaka ya ku femba yi tlhela yi tiyisisiwa ni ku seketeriwa nakambe hi marito ya Levitas (1983:90) hi ndlela leyi:

To smell out, identify and destroy the witch is the task of the diviner... unconscious witches are not ware of their power as witch and sorcerers use their power to harm others

Marito ya mutsari lama kombiseke na wona ya seketela leswaku nyamisoro wa laveka eka vaakatiko hikokwalaho ka ntirho wa yena wo sirhelela ni ku sivela swilo leswi nga kumekaka swi ri swo biha exikarhi ka vaakatiko hi ndlela yo va lemukisa leswi va faneleke ku swi endla.

3.3.6 N'ANGA YA NGULUVE

Tin'anga ta muxaka lowu ti tele swinene. N'anga ya nguluve a yi tshami ni vavabyi, kambe ya swi kota ku tshungula vavabyi. Nkarhi wun'wana ku nga va mavabyi lawa ya nga tsandza tin'anga ta ndhuma hambu vadzwavu, kambe nguluve ya swi kota. N'anga ya nguluve yi tala ku va munhu loyi a nga tshembekangiki loyi a vuriwaka leswaku i *noyi*. N'anga leyi yi nga va ya xisati kumbe ya xinuna hambileswi nguluve swi tivekaka ku ri wanuna loyi a feriweke hi nsati. N'anga ya muxaka lowu hi xitalo hi vona vanhu lavava kumekaka va ri tin'anga ta nguluve kun'we ni tinoni. Mhaka leyi yi kuma seketelo nakambe eka ku kombisa muxaka lowu wa tin'anga hi Levitas (1983:90) loko a hlamusea hi ndlela leyi:

The spells and evil working of witches and their familiar or assistants are seen as the usual causes of misfortune ... several types of witches occur, notably 'day' (usually men) and night(usually women) witches.

Levitas u hlamusela mhaka leyi hi ku vula leswaku tin'anga ta muxaka lowu ti tala ku va vavanuna lava vonakaka ninhlekani, kasi vavasati va vonaka nivusiku tanihi valoyi lava tisaka vubihhi eka vanhu. N'anga ya nguluve ya swi kota ku tshungula kambe a ku na vavabyi lava kumekaka va ri eku tshunguriweni. N'anga leyi yi nga pfuna munhu ku n'wi tshungula mavabyi lawa ya nga vaka ya tsandzile tin'anga to tala leti tivekaka hi ku pfuna vanhu eka mavabyi yo

hambana. N'anga leyi yi tirhisa tihlolo ta yona ku hlahluva swa yona ntsena hikuva eka yona a ku kumeki vavabyi lava lavaka ku pfuniwa, kambe ya swi kota ku nyika munhu murhi wo tshungula mavabyi yo karhi, ngopfu mavabyi yo tanihi mfukuzani lama tsandzaka tin'anga leti nga ni ndhuma. Kuper (1963:60), u seketela mhaka leyi hi marito lawa:

Swazi are not concerned with the life led by the dead, but with the way the ancestors influence of their lives on earth. No one requires from diviner if the amandloti are happy and satisfied, till they show that they are happy or unhappy and dissatisfied. Ancestral spirits, like *witches* and *Sorcerers*, are thought of most when comforts are few and troubles are many The head of the family addresses the dead in much, the same way as if they were alive, appeals to them are spontaneous and conversational, interspersed with rebukes and generally devoid of gratitude.

Marito lawa ya kombisa ni ku tiyisisa leswaku vutomi bya vanhu byi kumeka byi ri ni nkoka loko va tihlanganisa ni vakokwana, lava va loveke khale, leswi swi lavisisiwaka eka tin'anga loko vutomi bya ndyangu byi nga tshamisekangi kahle. Hi kona nhloko ya muti a fambaka lomu ka tin'anga a lavisisa, kutani endzhaku a vuya a endla mipahlo lowu wu nga wona wu nga ta endla leswaku va le hansi va tiyisisa leswi humelelaka laha kaya, laha va nga ta vulavula tanihi loko ku vulavuriwa ni munhu loyi a hanyaka.

3.3.7 NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi ku lavisisiwile hi mavito ya tin'anga ta xintu to hambana. Tin'anga leti tshembiweke eka ndzavisiso lowu a hi tona ti ri toxo leti pfunaka vanhu hi mavabyi, ti kona tin'wana leti hi nga tiviki leswaku ti nga vekiwa eka ntlawa wihi wa tin'anga tanihi leswi eka masiku ya namuntlha ku nga ni tin'anga leti tirhaka onge ti tirhisa kereke kambe ti ri karhi ti katsakatsa eka matshungulelo ya tona.

Vun'anga bya xintu byi hambanile swinene ni ku tshemba eka vukhongereri bya xikreste, tanihi leswi hi tivaka leswaku vutomi bya hina Vatsonga i bya nkoka loko hi tshama hi ri karhi hi tsundzuka va le hansi hi ku endla mipahlo hambani ku va tivisa swin'wana ni swin'wana leswi

nga vaka swi humelela kwala endyangwini, ku nga va mhaka ya rifu, ku vabya ka xirho xa ndyangu, ku velekiwa ka n'wana, ku tivisa ku sungula ka ku rima ensin'wini, ku tivisa nhlovo wa swa le masin'wni ni swin'wana.

Tin'anga ta xintu i ta nkoka eka vutomi bya hina tanihi leswi ti nga tona ti hi kombaka ndlela, hi ku hi pfuna hileswi hi nga swi twisisiki eka milorho kun'we ni ku tshungula mavabyi ya tinxakaxaka. Eka xiyenge lexi ku ta nyikiwa nkomiso wa Xitsalwana lexi tanihilaha hi tivaka ha kona leswaku tin'anga ta xintu leti nga kona ti ni mavito ni matirhelo yo hambanahambana hambu ku ri switirhisiwa leswi va swi tirhisaka eka ntirho wa vona wa vutshunguri. Mhaka ya ku tsan'wiwa ni ku languteriwa ehansi ka vun'anga bya xintu na yona i ya nkoka swinene, na swona yi fanele ku langutisiwa yi tlhela yi xopaxopiwa hi ndlela ya kona.

Xitsalwana lexi xi kombisa leswaku n'anga yin'wana ni yin'wana yi tirha ntirho wa vun'anga bya yona, hi ku tirhisa swin'wana swa switirhisiwa swo tanihi tinhlolo, tinhunguvani, madzovo ya swiharhi, swikokovi ni mirhi yo hambana ku ya hi vuvabyi lebyi vanhu va lavaka ku pfuneka eka byona. Tin'anga ta amukeriwa hi vanhu, va ti tshemba ni ku ti tirhisa hikokwalaho ka mitirho ya tona leyinene ti yi tirheke eka ku tshungula mavabyi. Tin'anga tanihi laha ti hlamuseriwaka hakona ta swi kota ku amukeriwa hikokwalaho ka mitirho.

Mhaka ya leswaku tin'anga ta soriwa kumbe ku tsan'wiwa ku ya hi leswi ti tirhisanisaka xiswona ni vanhu, na yona i ya nkoka kambe a swi fanelangi ku vula leswaku mitirho ya vun'anga a yi na nkoka, naswona a yi amukeleki hikuva vanhu vo tala va kumeka va pfuneka eka mavabyi ya vona yo hambanahambana hi tona.

Xitsalwana lexi xi nga vi na ndhawu leyi xi nga ta va xi kongomisiwile eka yona, kambe xi ta khumba tindhawu hinkwato laha hi kumaka kona tin'anga ta xintu kun'we ni swikhedzekhedze leswi ti swi tirhisaka hi ku hambana ka swona hambu yi ri mirhi leyi tirhaka ku tshungula mavabyi hi ku angarhela.

Hambileswi xitsalwana lexi xi nga kongomisiwangiki eka ndhawu yo karhi, ku ta tirhiwa hi ndlela leyinene ku vona leswaku xi nga hangalaka. Mulavisisi u fanele ku vona leswaku mavito lawa ya tirhaka eka swa vun'anga eka tindhawu hi ku hambana ka tona ya amukeleka ni ku twisisiwa hi vanhu vo hambana lava na vona va humaka eka tindhawu ta hambana, kambe ya kota ku vahlayeka ni ku twisisiwa hi vanhu.

NDZIMA YA 4

RHIJISITARA NI TINHLOLO LETI TIRHISIWAKA HI TIN'ANGA EKA VUTSHUNGURI BYA TONA

4.1. MANGHENELO

Ndzima leyi yi ta kombisa mavito ya switirho leswi kumekaka laha n'anga yi tirhelaka kona. Mavito ya switirhisiwa lama ya nga ta tsariwa hi lama ya nga toloveleka. Tin'anga to tala ti ni ndhawu laha ti tirhelaka kona vun'anga bya tona. Yindlu leyi yi hambanile ni tindlu letin'wana ti tirhisiwaka laha kaya. Switirhisiwa leswi tin'anga ti swi tirhisaka eka ntirho wa vun'anga swi tele, kambe eka xitsalwana lexi ku ta langutisiwa swin'wana leswi tin'anga hi ku hambana ka tona ti swi tirhisaka eka ntirho lowu wo tshungula.

4.2. NDHUMBA/YINDLU YA SWIKWEMBU

Ndhumba i yindlu leyi yi akeriweke vun'anga leswaku byi tshama kona, ni ku tirhiseriwa kona, ngopfu vun'anga bya xinzawu hi byona byi tirhisa ndhumba. Yindlu leyi n'anga yi nga na yona hi leyi yi tirhisaka eka ntirho wa yona wo tshungula mavabyi yo hambanahambana. Xiyindlwana lexi xi tshama na switirhisiwa hinkwaswo leswi n'anga yi nga na swona. Eka yindlu ya vun'anga leyi ya ndzhumba ku kumeka swilo swo tanihileswi:

Phandze, tundzwana, mazangu (switirhisiwa swa n'anga)
miceka yo fana na leyi; mpalu, njeti, lopa, tinhunguvani to
hambanahambana;, xikhwama xa tinhlolo, machovo yo
femba hi wona, ni swin'wana switirhisiwa.

Leswi longoloxiweke laha henhla a swi helelangi eka swilo leswi kumekaka endzeni ka yindlu yo xiximeka ya swikwembu swa laha kaya. Hi ku landzelerisa eka mhaka ya yindlu ya ndhumba, hi kuma leswaku swikwembu leswi nga ni yindlu ya muxaka lowu, a hi swa laha kaya, ntsena swi kumeka laha endyangwini. Mhaka leyi swi nga endleka leswaku mufi yoloyi a vile munghana wa munhu wa kwala mutini, kumbe a lo thoriwa a risa swifuwo kutani a kolotiwa mali, laha kaya a nga holeriwi mali ya yena yi helela ni swin'wana leswi nga vaka swi

humelerile. Mhaka leyi na yona ya endla leswaku munhu yoloye a vuya a ta karhata laha kaya ka fembiwa a khomiwa kutani a endleriwa leswi a lavaka swona.

4.3 GANDZELO RA MUTI

Gandzelo hi yona ndhawu yo xiximeka ya nkoka emutini, laha ku phahleriwaka kona swikwembu swa muti. Gandzelo ri tala ku va ri kumeka exikarhi ka muti ehansi ka murhi wa *nkanyi*. Loko vanhu lava khale va lava ku aka muti, a va rhangwa va famba va valanga leswaku va ta aka laha ku nga ni nkanyi, naswona wu fanele ku va exikarhi ka muti. Loko ku kumeka leswaku murhi lowu a wu kona laha va lavaka ku aka kona, a va swi kota ku byala murhi lowu exikarhi ka muti hi xikongomelo xo ta va na gandzelo. Egandzelweni ku kumeka swilo leswi tirhisiwakani ku kombisa leswaku ndhawu leyi hi le gandzelweni tanihi:

Jomela, timhondzo ta swifuwo leswi dlayiweke,
malapi ya miceka leyi yi tirhisiwaka hi siku ro phahla,
xikomu, meno ya nguluve ya nhova, rhambu ra ndlopfu
ni swin'wana swikhedzekhedze leswi tirhisiwaka.

Mavito ya switirhisiwa leswi kombisiweke a ya helelanga tanihileswi switirhisiwa swa vun'anga ni le magandzweni swi nga tala, laha ku lo biwa mavala ya yingwe ku komba leswaku vun'anga byi ni swikhedzekhedze swo tala leswi kumekaka swi tirhisiwa eka ntirho lowu. Loko munhu a fika egandzelweni ra muti wo karhi a nga kuma swilo swo hambana ni leswi a swi voneke eka rin'wana gandzelo.

4.4 TINHLOLO TA N'ANGA/VUN'ANGA

Tinhlolo hi tona ti nga switirhisiwa leswi tirhaka ngopfu eka vun'anga. Tinhlolo, n'anga yi ti khoma siku rin'wana ni rin'wana, handle ka loko ku ri ni swiyila swo fana na leswi sivelaka n'anga ku khoma tinhlolo leti tanihi loko ku loviwile, kumbe n'anga yi yile enkosini wa un'wana wa xaka ra yona. Eka swiyimo leswi a yi nge pfumeleriwi ku ti khoma loko ti nga si hlantswiwa. Tin'anga ti tirhisa tinhlolo to hambana siku na siku to fana ni leti landzelaka;

Muguma, nhlolo ya ndlopfu, nhlolo ya ngwenya, nhlolo ya mfutsu, nhlolo ya nungu, nhlolo ya mbavala, nhlolo ya mbuti, nhlolo ya xombani, nhlolo ya mhisi, nhlolo ya nhenga, nhlolo ya nghala, nhlolo ya dzuma, nhlolo ya nguluve, nhlolo ya malumbi, nhlolo ya mhunti, nhlolo ya nhongo, nhlolo ya mhala, nhlolo ya nyimpfu (hamba), nhlolo ya nhlampfi (whami) nhlolo ya nkanyi ni nhlolo ya koti kun'we ni tin'wana leti nga vuriwangiki.

4.4.1 MUGUMA

Muguma i vito ra tinhlolo ta n'anga leti talaka ku va ti ri eka nhlayo ya tsevu. Tinhlolo ta muguma ti ni tinxaka timbirhi, tinhlolo leti ti kumeka ti khavisiwile hi ku endliwa swirhendzewutani swintsongo nakambe ti vatliwa ti kovotliwa xiphandzenyana swa mirhi kumbe ti va ti vatliwile hi rhambu ra ndlopfu ti tlhela ti khavisiwa tanihi madayizi hi ku hiselela swirhendzewutani.

4.4.1.1 MUGUMA WA XILUTSI

Xilutsi i murhi lowu nga ni tinhonga to tiya leti tirhisiwaka ku khomiwa hi Tihosi, tin'anga, vaprofeta kun'we ni vafundhisi. Nhonga ya murhi lowu i ya muhlovo wa ntima loko se yi vatliwile, kun'we ni Tinhlolo ta muguma i ta muhlovo wa ntima. Tinhlolo ta muguma ti kumeka ti khavisiwile hi swirhendzewutana ku ya fika emakumu ka tona Tinhlolo leti ta muguma wa xilutsi ti tirha ku hlhluva vambvexa loko va famba va lava tinhlolo ta mugoma, hambu ku ri vanhu lava lavaka ku lavisisa hi swa muti leswi nga tshamisekangiki kahle laha ku nga ni vuloyi.

4.4.1.2 MUGUMA WA NSINYA

Loko tinhlolo leti ta muguma ti hoxiwa ehansi kutani ti wa ti pfula, hileswaku laha ku nga sasekisiwa ku va ehenhla, swi hlamusela leswaku i *matsikwana* hileswaku mhaka ya kona leyi u lavaka yona ya tiveka, kumbe hi nga vula leswaku hi lexi u xi tivaka. Loko tinhlolo ti hoxiwa ehansi kutani ti wa ti pfala swi vuriwa *mbvuri*, leswi vulaka leswaku mhaka leyi u yi lavaka ya tsandza kumbe yi ta ku hlula.

4.4.1.3 MUGUMA WA RHAMBU RA NDLOPFU

Tihlolo leti ti kumeka ti ri tsevu ntsena, ti tirha ku hlahluva vanhu va xiyimo xa le henhla, ku nga vanhu va mali ni lavakulu tanihi tin'anga ni varhangeri. Tihlolo leti ti tirha ku fana ni miguma leyin'wana, ya ba mbvuri kumbe matsikwani ku ri ku hlamusela leswi muhlahluvi a teke hi swona laha n'angeni. N'anga ni vavabyi va swi kota ku twisisana hi ndlela ya kona loko va ri karhi va vulavula hi ku tirhisa tihlolo leti.

4.4.2 NHLOLO YA NDLOPFU

Tihlolo leti vuriwaka ndlopfu i tihlolo leti endliweke hi rhambu ra rimbambu ra ndlopfu, ti vatliwile ku fana ni muguma, ti tlhela ti ringana ni muguma hi nhlayo ya tona ya ku va ntsevu. Tihlolo ta ndlopfu ti hlahluva munhu un'wana ni un'wana loyi a taka hi ku va a lava ku pfuniwa hi mhaka leyi n'wi karhataka. Tihlolo ti kota ku hlamusela vanhu lava va yiveriweke swilo swa vona. Loko ti wa ti pfula, tona ti hlamusela leswaku mhaka leyi hlahluveriwaka ya tiveka, kasi loko ti wa ti pfala ti kombisa mbvuri, leswi swi vulaka ku tsandza ka mhaka leyi nga eku lavisisiweni.

4.4.3 NHLOLO TA NGWENYA

Nhlolo ya ngwenya yi endliwile hi makamba kumbe magegetsu lawa ya kumekaka emirini wa ngwenya. Nhlolo leyi yi kumeka hi ku kwamula magegetsu lama nga kona eka dzovo ra ngwenya, kutani ya tekiwa ya katsiwa ni tihlolo ta n'anga. Nhlolo leyi yi tirhisiwa ku hlahluva mpfula. Loko nhlolo yi wa yi pfuleka swi komba leswaku mpfula yi kona, yi ta na. Kasi loko yi wa yi pfala yi komba leswaku mathonsi ya mpfula ku hava, leswi vulaka leswaku lembe rero i dyandza a ku na mpfula leyi nga ta na hi xitalo, leswi vulaka ndlala ntsena.

4.4.4 NHLOLO YA MFUTSU

Nhlolo ya mfutsu yi endliwile hi xikhumba xa mfutsu. Nhlolo leyi yi hlhluva ku vulavula hi huwa. Ku kumeka ku ri ni tinxaka timbirhi ta timfutsu, ku nga mfutsu ya xinuna ni mfutsu ya xisati. Nhlolo ya mfutsu yi vulavula hi ku komba ku juluka ka nyuku leswi fambelanaka ni mavabyi lawa munhu a nga na wona. Nhlolo leyi loko ku hlhluva munhu wa xisati ya swi kota ku komba ngati ya masiku ya munhu loko yi huma yi nga yimi. Nhlolo leyi yi tlhela yi kombisa na munhu loko a pfumala vana a nga veleki, kasi hambiloko a ri munhu wo bebula ya komba naswona hi mawele ya yona.

4.4.5 NHLOLO YA NUNGU

Nhlolo leyi ya nungu yi endliwa hi rhambu ra xiharhi lexi vuriwaka nungu. Nhlolo leyi yi tirha ku hlhluva swifula kumbe swithavi. Loko nhlolo leyi yi hoxiwa ehansi yi wa yi ganama a ku na xifula xi nga kona, kasi loko yi wa yi pfuka yi komba leswaku ya xurha. Leswi swi vula leswaku xifula xi rhumeriwile, leswi vulaka leswaku munhu loyi a hlhluviwaka u biwile hi xifula.

4.4.6 NHLOLO YA MBAVALA

Nhlolo leyi yi endliwile hi rhambu ra mbavala. Nhlolo leyi yi tirha ku hlhluva vanhu va xisati. Nhlolo leyi loko yi hlhluva yi komba xipela milambu, ku nga nsati wo hamba. Matirhele ya nhlolo leyi loko ku hlhluviwa, yi wa yi ganama yi kombisa leswaku nsati loyi a nga fambi a hamba lomu mitini wa tshama ekaya, kasi loko yi pavalala yi kombisa leswaku i munhu loyi a nga tshamisekiki ehansi u tshama endleleni, a famba a hamba ni ku lwisa mindyangu ya vanhu.

4.4.7 NHLOLO YA MBUTI

Mhaka ya rhijisitara yi kumeka yi ri ni nkoka hi ku komba leswaku vanhu lava endzelaka n'anga ku ya kuma tinhlolo va fanele ku twisisa leswi khumbaka ririmi ra tinhlolo. Nhlolo leyi ya mbuti yi endliwa hi rhambu ra mbuti, ku ni tixaka timbirhi ta tinhlolo, ku nga nhlolo ya rhambu ra mbuti ya ntswele ni nhlolo ya rhambu ra mbuti ya xinuna.

4.4.7.1 MBUTI YA NTSWELE

Nhlolo leyi yi tirha ku hlahluva wansati wa xiakamuti, wansati wa xiteko kumbe wansati wa tihomu. Loko nhlolo leyi yi hlahluviwa yi wa yi tshamiseka, swi komba leswaku wansati loyi u ta tshama a tiyisela emutini wa yena, a aka muti. Loko nhlolo leyi yi hlahluviwa yi wa yi ya ganama, swi hlamusela leswaku nsati loyi u karhele, u twa ku vava, wa tikeriwa hi muti wa yena, leswi kombaka leswaku wa tsandzeka ni ku tiyisela leswi humelelaka emutini wa yena.

4.4.7.2 MBUTI YA XINUNA

Nhlolo leyi yi tirha ku hlahluva majaha, ku nga va jaha leri ri nga se tekaka kumbe leri nga vaka na n'wana un'we kumbe jaha ntiyelwa. Loko tinhlolo leti ti hoxiwa ehansi nhlolo leyi yi etlela hi rivambu, swi vula leswaku jaha leri a ri na vurhongo. Loko yi etlela kahle kumbe yi tshama kahle yi vula leswaku jaha leri ri na byona vurhongo, swilo swi famba kahle laha mutini wa rona.

4.4.8 NHLOLO YA XOMBANI

Nhlolo leyi ya xombani yi endliwa hi rhambu ra xombani. Nhlolo leyi yi tirha ku hlahluva vakokwana va ndyangu lava nga hundza emisaveni, kumbe swikwembu swa laha kaya. Loko tinhlolo ti hoxiwa ehansi ivi nhlolo leyi yi wa yi ganama swi vula leswaku vakokwana va lwa, va pfukula misava, swilo a swi tshamisekangi laha kaya. Kasi loko yi wa kahle yi pavalala kunene, swi vula leswaku mikwembu yi andlala mavoko, swilo swi famba kahle laha kaya. Nhlolo leyi yi tala ku komba ni ku khomana ngopfu emutini, leswi swi tala ku humelela ngopfu loko ku endliwile ntirho wo phahla laha mutini loko ku swekiwile byalwa.

4.4.9 NHLOLO YA MHSI

Nhlolo leyi yi endliwile hi rhambu ra mhisi. Nhlolo leyi yi hlahluva munhu un'wana ni un'wana loyi a vabyaka endyangwini. Loko tinhlolo ti hoxiwa ehansi, kutani nhlolo leyi yi wa yi ku gaa, swi komba leswaku a yi xurhangi, a ku na nchumu xo karhata kumbe khombo laha ndyangu.

Kasi loko nhlolo leyi yi tshama kahle, swi komba leswaku yi dya yi xurha, swi komba leswaku ku ni khombo laha ndyangu, loko munhu loyi a hlahluwiwaka a vabya, wa fa.

4.4.10 NHLOLO YA NHENGE

Nhlolo leyi yi endliwile hi rhambu ra mfenhe. Ku na nhlolo ya xisati ni nhlolo ya xinuna. Nhlolo leyi yi hlahluva vanhu hinkwavo. Loko yi wa yi ganama yi komba ntlhotlho kumbe ku chava, kasi loko yi wa yi tshamiseka swi vula leswaku i *mpfinyankorho*, leswi vulaka leswaku swilo a swi tshamisekangi laha kaya. Loko tinhlolo leti ti wa ti ri timbirhi swi komba leswaku muti wu tiyile, vutomi byi kahle swinene, kasi loko nhlolo yi tlhela yi ganama swi komba swo biha, loko ko va ni munhu loyi a vabyaka, yi komba ku lova.

4.4.11 NHLOLO YA NGHALA

Tinhlolo ta muxaka lowu ti endliwa hi rhambu ra nghala. Loko tinhlolo ti hlahluwiwa, nhlolo leyi yi wa yi etlela, swi komba leswaku munhu wa xinuna a nga yi emasangwini, vununa bya yena a byi kona, wa vabya. Kasi loko nhlolo ya nghala yi hlahluva munhu wa xisati ya kombisa loko wansati yoloye a ri munhu loyi a nga muyimani kumbe ku kombisa leswaku nyoka yi ta khoma kumbe yi khomile u ta chucheka.

Loko nhlolo leyi yi wa yi yima, swi komba leswaku wanuna loyi a hlahluwiwaka u na xibamu kumbe movha, kasi loko wasati a ri muyimani a nge swi koti ku veleka kunene, u ta ya eka oparexini kumbe ku handzuriwa leswaku va humesa n'wana. Nhlolo leyi yi tlhela yi khoma mavabyi ya nyoka kumbe nyokajundzu.

4.4.12 NHLOLO YA DZUMA

Nhlolo leyi ya dzuma i nhlolo leyi humaka elwandle yi vuriwa nsati wa dzuma. Nhlolo leyi loko ku hlahluwiwa, loko yi wa yi pfala swi vuriwa *thwalima*, ku nga xilo xo xi vona hi mahlo, kumbe lexi u xi tivaka. Loko nhlolo leyi yi wa yi pfuka yi komba ku tsekatseka ka wansati, kumbe yi komba ku vila ka mbita ya byalwa. Nhlolo leyi yi tlhela yi komba na nhlamuselo ya mali leyi munhu a nga tsakaka a tlhela a hlekelela leswi kombaka leswaku vutomi byi ta va kahle.

4.4.13 NHLOLO YA NGULUVE

Nhlolo leyi yi kumeka eka rhambu ra nguluve. Nhlolo leyi yi hlahluva vanhu lava nga feriwa va xinuna ni xisati, lava hi va vulaka noni ni nguluve, kumbe mikwembu ya laha ndyangu. Loko tinhlolo ti hlahluva, loko nhlolo leyi yi pfuka yi yima swi komba leswaku swikwembu swi lava ku cina kumbe ku laveka byalwa byo phahla laha kaya. Vinyi va muti va fanele ku landzelela xileriso lexi laha va faneleke ku ya tshama hi ndyangu va lulamisa. Mhaka leyi a yi fanelangi ku lulamisiwa hi munhu un'we kambe swi lava vanhu va muti hinkwavo va lulamisa.

4.4.14 NHLOLO YA MALUMBI

Malumbi i nhlolo leyi nga endliwa hi rhambu ra xiharhi lexi vuriwaka xipene. Nhlolo leyi nga kahle swinene hi leyi kumiwaka marhambu ya kona ya hlantiwile hi nhlarhu loko yo va yi mitile xipene. Nhlolo leyi loko vanhu va hlahluviwa yi tala ku khoma mavito yo thyiwa vafi. Loko n'wana a ha ku velekiwa a rila wa hlahluviwa ku khomiwa vito ro karhi hi ku tirhisa nhlolo leyi ya malumbi.

4.4.15 NHLOLO YA MHUNTI

Nhlolo ya mhunti yi kumeka eka rhambu ro huma eka timbambu ta marhambu ya mhunti. Ku ni tinxaka timbirhi ta tinhlolo, ku nga nhlolo ya xinuna ni nhlolo ya xisati. Nhlolo leyi ya xinuna yi tirha ku hlahluva vavanuna lava nga na vana vambirhi ku ya ehenhla, kumbe yi hlahluva wanuna wo tiyela. Nhlolo leya xisati yi khoma nsati wa noni, yi kombisa leswi a tshamaka a endla swona, kumbe leswi yena a endliwaka swona loko ku ri hileswaku ku ni swin'wana leswi a endliwaka swona hi valoyi.

4.4.16 NHLOLO YA NHONGO

Nhlolo leyi yi endliwa hi rhambu ra nhongo naswona yi tirha ku hlahluva vanhu lavakulu, ku nga ntsombe wa marhambu leswi vulaka munhu loyi a nga ni vun'anga byo fihla, lebyi nga tivekiki eka vanhu. Munhu loyi u va a ri munhu wa xinuna loyi a vuriwaka n'anga ya nguluve. Nhlolo leyi ya tlhela yi swi kota ku khoma vakokwani va xinuna va khale swinene lava nga lova.. Loko n'anga yi vulavula ntsombe wa marhambu, ku vuriwa munhu lonkulu tanihleswi hlamuseriwaka.

3.4.17 NHLOLO YA NSATI WA MHALA

Nsati wa mhala i nhlolo leyi endliwaka hi rhambu ra mhala ya xisati. Nhlolo leyi yi tirha ku hlahluva wansati wa muti, laha yi talaka ku khoma wansati wo tlhariha wa xiyimo xa kahle kumbe a ri munhu lowa miri wo kula kahle. Nhlolo leyi hi yona yi kotaka ku khoma wansati wo karhata emutini, a nga va a karhata nuna, kumbe a ri munhu loyi a nga ni mitirho yo biha, hambu ku loya.

4.4.18 NHLOLO YA HAMBANA

Nhlolo yi vuriwaka hamba yi endliwile hi rhambu ra nyimpfu. Nhlolo leyi yi hlahluva vanhu hinkwavo. Loko tinhlolo ti hlahluviwa, loko ku langutiwa nhlolo leyi yi komba leswaku munhu loyi a hlahluviwaka i munhu wa njhani, hikuva yi kota ku khoma rifuwo kumbe munhu loyi a nga na swa yena, loyi a dyaka kahle no va swilo swi n'wi olovela.

4.4.19 NHLOLO YA WHAMI

Whami i vito ra nhlolo leyi yi humaka elwandle, leyi nga rholeriwa eribuweni ra lwandle. Nhlolo ley yi tirha ku hlahluva ni ku vona timhaka leti ti khumbaka vavanuna. Whami i nhlolo yo phurumula, yi vulavula hi swilo swa timali, yi khoma vona lava nga ni timali, lava swiyimo swa vona swi nga kahle, kumbe vanhu lava nyukaka.

Loko ku hlahluviwa yi ganama, yi komba leswaku mahungu ya nghena ku nga va mali kumbe huwa yi nghenaka emutini. Kasi loko yi khubumeta yi komba *xikwikwinini*, leswi vulaka leswaku ku ni ku vilela laha kaya. Mhaka ya Xikwikwinini, yi nga va ya wansati a vilelaka kumbe swikwembu swa laha kaya a swi tsakisiwi hi mhaka leyi humelalaka hi mahanyelo ya laha mutini.

4.4.20 NHLOLO YA DZUMA YA LWANDLE

Nhlolo leyi yi hlahluva swikwembu swa xinzawu. Mikarhi yo tala tin'anga a ti swi koti ku fikelela mhaka leyi hikuva nhlolo leyi a yi kumeki hi ku olova. Dzuma ra lwandle ri tirha ngopfu ni ku khoma mavabyi ya vanhu va xisati lama vuriwaka rigoni. Mavabyi lawa ya tala ku tumbela hikuva ya khoma hambu vanhu va xinuna ni vana, kutani ya lava ku langutisisiwa swinene hikuva ya dlaya.

4.4.21 NHLOLO YA GOXANI (MBUTI)

Nhlolo leyi yi kumeka eka rhambu ra mbuti ya xisati leyi nga kula, yi nga veleka timbuti to hlaya laha mutini, naswona se a aya ha veleki. Nhlolo leyi loko ku hlahluviwa hi yona yi khomaka ntsombe wa marhambu tanihi nhlolo ya nhongo Goxani hi yona yi khomaka tinoni leti nga ni mikhuva yo biha, leti tivekaka hi vuloyi. Tanihi nhongo, nhlolo leyi yi tlhela yi kota ku khoma vakokwani va xisati va muti lava nga lova khale..

4.4.22 NHLOLO YA NKANYI

Nkanyi i ximila lexi kumekaka xi ri lexikulu, lexi vekaka mihandzu leyi tirhisiwaka ku endla byalwa. Tinyungu ta mihandzu leyi ti vuriwa timongo. Nkanyi wu kumeka wu endla tinhlolo to hambana hi ku tirhisa marhavi. Tinhlolo leti ti tirhisiwa eka ku hlahluva vanhu. Tinhlolo ta nkanyi ti kumeka hi mitlawa yimbirhi ku nga xisati na xinuna.

4.4.22.1. NSATI WA NKANYI

Nsati wa nkanyi i nhlolo leyi nga endliwa hi mongo ku nga nyungu leyi tirhisiwaka ku va nhlolo. Nhlolo leyi yi tirhisiwa ku hlahluva vanhu va xisati. Loko yi wa yi khubumeta yi komba leswaku wansati yaloye wa swivila kumbe ku karhateka laha kaya, ku nga va mavabyi kumbe timhaka tin'wana ta laha mutini. Nhlolo leyi ya swi kota ku komba loko wansati a tlharihela nuna wa yena emutini. Leswi swi kota ntsena ku hlamuseriwa hi n'anga hiloko yi kota ku twisisa rhijisitara ra ntirho lowu wa vun'anga.

4.4.22.2 NUNA WA NKANYI

Nuna wa nkanyi i nhlolo leyi na yona yi nga endliwa hi xiphandzenyana xa nkanyi lowu nga tswaliki makanyi kutani wu vuriwa leswaku i nkanyi wa xinuna. Nhlolo leyi ya nuna wa nkanyi yi tirha ku hlahluva vanhu va xinuna, va swiyimo swin'wana ni swin'wana. Nhlolo leyi ya swi kota ku komba ku tiya ka munhu wa xinuna emutini kumbe loko a nga tiyangi a tlhariheriwa hi nsati.

4.4.22.3. XIRIMBANA (NKANYI LOWU NGA KHOMANA)

Nhlolo leyi yi endliwile hi mongo leyi nga khomana wonge i tinso. Timongo ta muxaka lowu a ti tali ku kumeka, hikokwalaho yi vuriwaka xirimbani. Nhlolo leyi yi kumeka yi nga talanga eka tin'anga hikuva a yi kumeki hi ku olova. Nhlolo leyi loko ku hlahluviwa hi yona yi kotaka ku khoma miceka leyi lavekaka eka swikwembu swa laha kaya. Nhlolo leyi yi tlhela yi kota ku hlahluva ni ku vona munhu loyi a nga ni mavabyi yo fana ni ya tinso.

4.4.23 NHLOLO YA RIBYE RA LE LWANDLE

Nhlolo leyi a yi na vito leri yi nga vitaniwaka hi rona, ntsena yi vuriwa leswaku i ribye. Nhlolo leyi i ya ribye ra le lwandle naswona tin'anga ti yi tirhisa ku hlahluva ku vona mpfula ni ku vona loko lembe rolero ri ta va ni swakudya, ni ku kombisa leswaku dyandza ri ta va ri papalatile

kutani timpfula ti halaka. Leswi swi kota ntsena ku hlamuseriwa hiloko munhu a kota ku twisisa rhijisitara leri tirhisiwaka eka ku humesela erivaleni leswi tinhlolo ti swi paluxaka.

4.4.24 NHLOLO YA KOTI

Nhlolo ya nkoti yi kumeka yi huma eka xiphambati xa nomu wa koti. Nhlolo leyi yi ni ntirho swinene eka mhaka ya vun'anga tanihi leswi hi swi tivaka leswaku koti i xihari lexi lorhaka swilo swa xona. Loko ku hlahluviwa, koti ri pavalala, swi komba leswaku munhu loyi a hlahluviwaka wa xurha, swilo swa yena swi famba kahle, a ku na mhaka yo biha u tshama a tsakile. Kasi loko ri languta ehenhla kumbe ehandle ri komba leswaku swilo a swi fambi kahle, munhu loyi ku hlahluviwaka yena wa dyeka, vutomi bya nonohwa.

4.4.25 NHLOLO YA XINHOMBEDYANA

Ku ya hi rhijisitara ra vutshunguri bya xintu ku tirhisiwa mavito yo hlaya ku kombisa ku hambana ka swilo hambiloko swi wela kumbe ku kumeka eka swilo leswi yelanaka. Nhlolo leyi i nhlolo leyi kumekaka eka rhambu ra ximbutana lexintsongo xa xithokozana, lexi nga si tivulaka n'wana. Nhlolo leyi yi tirha ku khoma vana lavantsongo va vanhwanyana, lava nga sitivaka nchumu kutani loko va hlahluviwa va hlahluviwa hi yona. Nhlolo leyi yi vuriwa xinhombedyana. Mavabyi man'wana ni man'wana lama khumbanaka ni n'wana wa nhwana ku langutiwa ngopfu eka yona nhlolo leyi.

4.4.26 NHLOLO YA XIRISANA

Tanihilaha swi kombisiweke hakona eka nhlolo ya xinhombedyana, nhlolo ya xirisana na yona yi huma eka rhambu ra ximbutana xa xinuna lexintsongo swinene lexi nga si tivaka nchumu. Nhlolo leyi ya xirisana yi tirha ku hlahluva vana lavantsongo swinene va xinuna, loyi a nga si kumaka n'wana kumbe ku tiva vanhu va xisati. Nhlolo leyi hi yona yi kotaka ku humesa tihlamusela ta mavabyi lama khumbaka majaha. Loko ku hlahluviwa munhu wa xiyimo lexintsongo ku langutisiwa ngopfu yona nhlolo ya xirisana

4.5. NKATSAKANYO

Ku katsakanya ndzima leyi xitsalwana lexi xi kombisile mavito ya switirhisiwa, leswi tin'anga ta xintu ti swi tirhisaka eka ntirho wa tona wo tshungula. Switirhisiwa leswi swi kombisiweke eka ndzima leyi i swo tanahi gandzelo, ndhumba, machovo hi ku hambana ka wona, tinhlolo ni swin'wana swi tirhisiwa swa nkoka eka ntirho lowu wa vun'anga bya xintu.

Eka xitsalwana lexi ku kombisiwile hilaha n'anga yi kota ku endla ntirho wa yona lowu hetisekeke, hi ku tirhisa swikhedzekhedze leswi kombisiweke. Tinhlolo, tanihileswi ti nga tona ti nga khoma ntirho lowukulu, xitsalwana lexi xi hlamuserile ku hambana ka tinhlolo leti hinkwato ka tona ti tirhaka ku hlawutela muvabyi, swirilo ni swiphiqo hambu ku tikeriwa loku ku nga kona eka mani na mani. Tanihilaha hi nga kombisa hakona, ti nge swi koti ku tirha ntirho lowu, handle ka vutivi ni vutlhari lebyi n'anga yi nga byi tirhisaka ku endla leswaku mulavi wa tinhlolo a twisisa lexi a xi lavisisaka. Eka xitsalwana lexi ndzi kotile ku fikelela tin'anga hi xiviri ku endlela ku kuma vutivi ni ntokoto lowu va nga na wona mayelano ni ntirho wa vona. Ndzi vonile leswaku eka mikarhi yo tala muvabyi a tshemba eka leswi a byeriwaka swona hi n'anga hi ku pfuniwa hi ku hlaya marhambu lama vuriwaka tinhlolo.

NDZIMA YA 5

RHJISITARA NI SWIMILA LESWI ENDLAKA MIRHI LEYI TIRHAKA EKA VUTSHUNGURI BYA XINTU

5.1 MANGHENELO

Ndzima leyi yi ta kombisa mavito mangarimangani ya mirhi leyi tirhisiwaka ku tshungula mavabyi yo karhi. Mavito lawa ya nga ta tirhisiwa i mavito lawa ya nga toloveleka hi ririmi ra Xitsonga, kambe kun'wana ku ta tsariwa ni hi mavito ya ririmi ra Xinghezi kumbe Xibunu lomu hi nga hava mavito ya kona hi Xitsonga, tanihi leswi xitsalwana leswi xi lavisisaka mavito ya switirhisiwa leswi tirhaka eka vutshunguri bya vun'anga bya xintu. Mirhi leyi tin'anga ti yi tirhisaka ku endla mirhi yo tshungula mavabyi yo hambana yi tele tanihi leyi landzelaka:

Munga, nceceyi, chochelamadleni, ximuwu, nkuwa,
nxuva, molela, ndzopfori, lumanyama, nxojowa,
nxunguxungu, xibaha kun'we ni yin'wana mirhi leyi nga
longoloxiwangiki.

5.2 SWIMILA LESWI TIRHISIWAKA KU ENDLA MIRHI

Mirhi yi tiveka tanihi swimila leswi milaka eka tindhawu to hambana laha yi kotaka ku hanya nkarhi wo leha swinene. Ku nyika nhlamuselo ya leswi murhi wu nga xiswona a hi nchumu wo olova. Mhaka leyi yi seketeriwa hi The new encyclopedia (1983:687) loko ri ku: *"It is not possible to provide a precisely delimiting definition of a tree."* Nhlamuselo ya the New encyclopedia yi kombisa leswaku a swi olovi ku humesela erivaleni nhlamuselo leyi kotaka ku khorisa vanhu hi hlamuselo leyi nga yona leyi vulaka murhi.

Murhi wo tshungula hi nga vula leswaku wu kumeka eka swimila leswikulu, magungu, byanyi ni swimila swin'wana leswintsongo naswona swa tirhisiwa ku va murhi wo tshungula mavabyi. Tanihilaha swi hlamuseriweke hakona eku sunguleni, murhi wo tshungula wu kumeka eka swimila swo hambana, laha kun'wana ku phaphiwaka makhamba ya swona kumbe ku ceriwa

timintsu ta swona ku endla murhi wo tshungula mavabyi. Swimila leswi tirhisiwaka swi nga va misinya, byanyi, hambi ku ri magungu ni nhova yin'wana ku ya hi ku hambana ka yona. Swilo leswi swa swi kota ku tirha ntirho wo tshungula bya mavabyi yo hambana lawa ya khomaka vanhu hi ku hambana. National research foundation, (2003:2) vona va seketela mhaka yo tshungula mavabyi yo hambana hi ku tirhisa swimila loko va ku:

Indigenous medicine and pharmacology encompassing human health, veterinary medicine, animal health, maternal and child health, and sexual health and diseases.... integrate medicinal plant herbs or animal products.

Hi ku komisa, hi nga vula leswaku rihanyu ra vanhu ni swiphiso, laha ku katsiwaka timhaka ta ku va ni khwiri kumbe ku langutela n'wana ni vutshunguri bya vana, ku katsa ni mavabyi ya tingana ni byin'wana vuvabyi, swi lava vutshunguri lebyi tirhisaka swimila kumbe murhi wo huma eka swiharhi. Eka xitsalwana lexi ku ta lavisisiwa mavito ya leswi tin'anga ta xintu ti swi tirhisaka ku tshungula mavabyi, ku nga ngheniwi eka mhaka ya matshungulelo ya mavabyi, kambe ku ta kombisiwa leswi swimila swi tirhisiwaka swona eka tlhelo ra ku tshungula mavabyi.

5.2.1 MUNGA

MIMOSA SWEET THORN (XINGHEZI)

MIMOSA SOETDORING (XIBUNU)

Murhi lowu wu tala ku mila eka tindhawu leti ti nga rivala. Murhi lowu wu ni mitwa yo leha yo basuluka, leyi tlhavaka swinene. Nsinya lowu wu ni mahanti yo tsindziyela ya muhlovo wa mpunga ni ntima. Matluka ya wona ya oloville naswona i ya ntsongo swinene. Tin'anga ti tirhisa murhi lowu ku tshungula vanhu lava vabyaka mavabyi ya nchuluko hambiloko muvabyi a lumalumiwa. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Tredgold (1986:125), loko a ku: "The bark decoction is astringent and emetic, used to treat diarrhoea and dysentery ."

Tredgold u kombisa leswaku makamba ya murhi lowu ya khandliwa leswaku ya kota ku tshungula nchuluko ni ku endla leswaku munhu a kota ku va kahle hambiloko a lumalumiwa. Vanhu vo tala lava nga ni vutivi bya vutshungurri va tirhisa na vona makamba ya murhi lowu ku tshungula nchuluko.

5.2.2 NCENCENYI/MPHASAMHALA

BUFFALO THORN (XINGHEZI)

BLINKBLAAR - WAG 'N BIETJIE (XIBUNU)

Ncencenyi i rin'wana wa mavito ya swimila leswi tirhisiwaka ku endla murhi wo tshungula mavabyi hi tin'anga ta xintu. Ncencenyi kumbe mphasamhala wu ni muhlovo wa mpun'wa wo kwalala. Ncencenyi i ximila lexi nga ni mitwa leyi nga tiya naswona ya tlhava swinene. Mihandzu ya ximila lexi ya dyiwa loko yi vupfile, laha yi vonakaka yi ri ya muhlovo wa ribungu ro kwalala, Mihandzu leyi ya pfuna tanihi murhi eka vanhu lava vabyaka. Timintsu ni matluka na swona swa virisiwa endzhaku ka swona swi tirhisiwa ku thova swilondza ni ku hunguta vukarhi bya ku vava eka xilondza, Van Wyk na Gericke (200:202) va kombisa leswi landzelaka loko va ku:

Fresh leaves are chewed or pulped, applied directly to wounds, boils and sores to reduce pain and inflammation and promote healing.

Van Wyk na Gericke va humesela erivaleni nkoka wa murhi lowu wa ncencenyi, loko va kombisa leswaku matluka ya wona makhiwa ya ha tsakama kutani ya ncakunyiwa kumbe ku khuvutiwa kutani endzhaku ya tirhisiwa exilondzeni ku hunguta vukarhi hambu ku ri ku tshungula xilondza.

5.2.3 CHOCHELA MANDLENI

WEeping BOER (XINGHEZI)

HUILBOERBOOM (XIBUNU)

Murhi lowu i wa mihandzu leyi ku dyiwaka mati ya kona hi ku kha swiluva munhu a chochela mati ya kona emandleni kutani a ya khula, ku ri yona ndlela ya ku dya mihandzu leyi. Loko u nga chochelangi emandleni u nge yi dyi mihandzu ya kona. Ximila lexi xa chochelamandleni xa kula swinene, i ximila lexi dzudzaka matluka hi nguva ya xixika. Nsinya wa ximila lexi wu tsindziyerile swinene ni ku va na mahanti lawa ya nga ni muhlovo wa ribungu. Hi nkarhi wa ximun'wana wu hluka wu endla ndzhuti lowunene wo titimela. Marhavi ya nsinya lowu ya huma

ni ku hluka swiluva swi ri swichocho leswi nga ni mihandzu yo nandziha eka swona, leyi vanhu va yi chochelaka eswandleni va nwa mati ya kona, kutani vito ra nsinya lowu ri tumbulukile kona eka maendlelo lawa ya ku chochela mandleni. Eka xitsalwana lexi ku kumekile leswaku mahanti ya nsinya lowu loko ya phaphiwa ya swekiwa ya endla murhi lowu tirhisiwaka ku tshungula vanhu mavabyi yo hambanahambana lawa vanhu va talaka ku khomiwa hi wona. Van Wyk na Gericke (200:121) a hlamusela va ya emahlweni ntirho lowu wa ximila lexi hi ku vula leswaku: “The bark is used to treat heart burns, hangovers and nervous conditions.”

Ntirho wa nsinya lowu a hi ku veka mihandzu leyi dyiwaka ntsena,, kambe mahanti ya wona ya tirhisiwa eka vuvabyi bya xangulela ni ku chuhwa loku munhu a nga va ka na kona evutonwini tanihi mavabyi. Makamba ya murhi lowu ya khandliwa ya lovekiwa kutani ku nwiwa mati ya kona kutani ku va wona murhi lowu tshungulaka mavabyi lawa ya loko munhu a van i xangulela.

5.2.4 XIMUWU

BAOBAB (XINGHEZI)

KREMETART (XIBUNU)

Nsinya lowu wa ximuwu, i ximila xo bumbula swinene lexi kumekaka eka tindhawu leti ti nga n’walungwni wa tiko ra Afrika-Dzonga, ngopfu eka xifunzankulu xa Limpopo, eka tindhawu ta Musina, Mutale ni le ka Nyamazana. Nsinya lowu wu dzudza matluka hi nguva ya xixika naswona marhavi ya nsinya lowu i ya mpunga lowu hlanganaka ni muhlovo wo tshwuka. Swirhabyana swa wona hi leswi humaka hi nguva ya ximun’wana swi va ni muhlovo wa rihlaza ni swivoyana leswi nga kona swi va ni muhlovo wa ku tshwukuluka. Mahanti ya ximuwu ya olovile loko ya phaphiwile, naswona ya tirha ku endla murhi wo tshungula mavabyi. Mihandzu ni matluka na swona swa tirhisiwa.

Matluka ya swekiwa ya va miroho kumbe guxe, kasi mihandzu yona yi tirha eka ku tshungula mavabyi hambi ku dyiwa hi vanhu hi ku twa ku tsokombela ka yona. Van Wyk na Van Oudtshoorn na Gericke (1997:140) va kombisa nakambe nkoka wa ximila lexi xa ximuwu loko va ku:

Refreshing drink is prepared from the pale yellow or whitish fruit pulp, which has been regarded as “cream of tartar” this drink has been used to treat diarrhea and apparently also haemoptysis.

Marito lawa ya boxiweke laha henhla i ya nkoka naswona ya tshikelela leswi muhandzu wa ximuwu wu tirhisiwaka swona, Loko wu ta va wu lovekiwile ku tekiwa murhi wa kona wu nwiwa ku kota ku tshungula ni ku hisa ka miri, nchuluko nakambe ni ku sivela mongolo/ntongolo kumbe n’ombe ku ya hi ku hambana ka ku vitaniwa ka mavabyi lawa ya boxiweke ku ya hi tindhawu.

5.2.5 NKUWA

SYCAMOREWILD FIG (XINGHEZI)

GEDRIVIERVY (XIBUNU)

Nsinya lowu wa nkuwa wu tiveka ngopfu naswona nkuwa wa dzudza matluka hi xixika. Matluka lawa ya dzudzeka ya oma ya va na muhlovo wa ribungu leri nga tsana ni muhlovo wa xitshopana. Nkuwa i nsinya wa mihandzu, handle ka mihandzu nkuwa wu ni tihunyi leti pfunaka vaakatiko. Handle ka tihunyi ni mihandzu, nkuwa wu tlhela wu pfuna, vanhu eka swa vutshunguri. Tin’anga ta xintu ti tirhisa mahanti ya ximila lexi eka ku tshungula, Van Wyk (1992:65)u kombisa ntiyiso ni nkoka wa vutshunguri lebyi endliwaka hi ku tirhisa nsinya lowu wa nkuwa loko va vula leswi:

Infusion of the bark and latex are used for the treatment of the chest complaints, glandular indispositions, inflammations, and diarrhea and core throats.

Van Wyk u seketela mhaka ya ku pfuna ka nkuwa eka timhaka ta vutshunguri hi tin’anga ta xintu. Vanhu va tirhisa mahanti ya ximila lexi xa nkuwa loko ya virisiwile ku endlela ku lwa ni mavabyi yo hambana ku fana ni swivavi swa xifuva, nchuluko ni ku pfimba mikolo. Nkuwa wu tlhela wu pfuna ku va ndzhuti hi nkarhi wa nguva ya ximumu loko wu hlukile matluka swinene.

5.2.6 NXUVA

AFRICAN (XINGHEZI)

HUILBOS (XIBUNU)

Eka tindhawu to tala, ximila lexi xi dzudza matluka hi nguva ya xixika, lawa loko ya oma ya va ka ni muhlovo wa xitshopana. Nxuva wa tirhisiwa hi tin'anga eka vutshunguri ni mirhi ya vona, tanihi loko ku loviwile, ku tirhisiwa swiphundla swa ximila lexi ku haxa vanhu hi mati lawa ya nga ni murhi, leswi swi endliweka vanhu lava va humaka eswilahlweni va nga si hangalaka hi ku tshemba leswaku va basisiwa xindzhuti xa rifu..

5.2.7 MOLELA /MOLANI

ANA TREE (XINGHEZI)

ANA BOOM (XIBUNU)

Ximila lexi xa molela kumbe molani xi tala ku kula swinene xi va murhi lowukulu. Molela wu ni marhavi lawa ya nga ni switlukana leswitsongo leswi dzudzekaka hi nguva ya xixika. Nsinya lowu wa molela wu tikomba hi muhlovo wa mpun'wa lowu wu hlanganeke ni muhlovo wa ntima. Nsinya lowu wamolela wu ni nkoka eka vanhu mayelana na vutshunguri hikuva tin'anga ta xintu ti tirhisa nsinya lowu ku endla murhi wo tshungula hi wona mavabyi yo hambana. Van Wyk (1972:128) yena u kombisa leswi hi nsinya wa molela:

Decoctions of the bark are freely used as medicine for such complaints as diarrhea, inflammation of the eyes, bleeding and as an emetic.

Van Wyk u kombisa leswaku mahanti ya nsinya wa molela ya virisiwa kutani ya kota ku tirhisiwa eka swa vutshunguri bya mavabyi yo hambana ku fana ni nchuluko, ku vava ka mahlo, ku huma ka mongolo/ntongolo kumbe n'ombe hambu ku ri ku hlantisa ni ku tlhela wu pfuna eka mavabyi yan'wana.

5.2.8 NDZOPFORI

TAMBOTI (XINGHEZI)

TAMBOTIE (XIBUNU)

Ndzopfori i murhi lowu wu kalaka swinene, kambe wu kumeka lomu ku nga ni swihlahla. Ndzopfori wu dzudza matluka hi nguva ya xixika, naswona matluka ya wona ya ni muhlovo wo tshwuka ku ya eka ribungu. Ndzopfori wa va ni mihandzu kambe a yi dyiwi. Mati lawa ya humaka eka nsinya lowu ya ni khombo swinene, kambe ya tirhisiwa eka ku dlaya hi wona tinhlampfi. Tin'anga ta xintu na tona ta wu tirhisa nsinya lowu tanihi murhi eka ku pfuneta ku tshungula swilondzo hambileswi wu nga vavisaka eka nhlonge ya van'wana vavabyi. Van Wyk (1974:311) u vula leswi hi murhi lowu wa ndzopfori loko aku:

It causes excessive irritation on a sensitive skin
and a drop in one's eye may cause blindness.

Van Wyk u kombisa khombo leri ri nga ni nsinya lowu, laha a kombisaka leswaku vanhu lava va wu tirhisaka va fanele ku va ni vukheta swinene eka maendlele ya vona. Ndzopfori a wu tirhi tanihi tihunyi hikuva musi wa kona wu ni khombo swinene.

5.2.9 LUMANYANA/ NUMANYANA

LONG TAIL CASSIA (XINGHEZI)

KERSBOOM (XIBUNU)

Nsinya wa lumanyana wa kula swinene naswona wu tikomba hi matluka ya xitshopana. Nsinya lowu wa swi kota ku veka mihandzu hambileswi yi nga dyiwiki, kambe tin'anga ta xintu ta tirhisa mahanti ya nsinya lowu ku endla murhi lowu pfunaka vavabyi lava nga ni nchuluko, kumbe lava nga dyiki nyama. Loko nyama yi swekiwa ni murhi lowu humaka eka nsinya lowu swi endla leswaku lava va nga dyiki va tlhela va kota ku dya nyama tanihi vito ra wona ku nga lumanyana. Van Wyk (1974:198), nakambe u kombisa nkoka ni ntirho lowu wu endliwaka hi nsinya wa lumanyana loko a ku:

As with many others, magical powers are also ascribed to this species. Before going on hunting expedition, they eat meat cooked over the bark of the tree, to ensure success. The name for the species is reference to this, viz Numanyama.

Nhlamuselo ya mutsari na yona yi kombisa ku tshemba kun'wana loku vanhu va nga na kona eka nsinya lowu wa lumanyana, loko a kombisa leswaku wu nyika mikateko loko va suka ekaya va dyile nyama leyi swekiweke ni mahanti ya ximila lexi ku endlela ku dlaya swin'wana swiharhi. Lumanyana wa tirhisiwa hi tin'anga ta xintu eka vuvabyi bya tingana, loko munhu wa xinuna a nga fambangi kahle eka timhaka ta swa masangu. Laha, lumanyama wu hlanganisiwaka ni yin'wana mirhi yi swekiwa yi nyikiwa munhu a nwa a hanya.

5.2.10 NXOJOWA

DUIKER TREE (XINGHEZI)

KOEDOE BESSIE (XIBUNU)

Nxonjowa i wun'wana wa misinya leyi yi milaka hi ntumbuluko naswona wu ni nkoka swinene eka mhaka ya tin'anga ta xintu ni vutshunguri bya vona. Nsinya wa nxojowa wa dzudza matluka loko nguva ya xixika yi fika, naswona muhlovo wa matluka i ya ku tshwuka ku dzwihala. Marhavi ya nsinya lowu i ya muhlovo wa ribungu leri katsaka ni rihlaza, kasi nsinya hi woxe i wa muhlovo wa mpun'wa. Nsinya lowu wa va ni mihandzu leyi dyiwaka ntsena hi swinyenyana swa nhova. Nsinya lowu tanihi yin'wana wa tirhisiwa hi tin'anga ta xintu ku pfuna vanhu eka mavabyi ya vona ya ku hambana. Van Wyk (1972:288) u ya emahlweni a kombisa leswi hi nxojowa loko aku:

The smoke from a fire made with roots is inhaled as a remedy for pneumonia, or infusion of the roots may be drunk to alleviate the same complaint.

Van Wyk u tlhela a kombisa leswaku tin'anga ta xintu ti tirhisa timitsu ta nsinya lowu eka ku tshungula vuvabyi byo fana ni xitlhavi hi ku kokela musi lowu tshiveriweke wa nsinya lowu endzeni, kumbe ku siriwa ka timitsu kutani mavabyi a nwa leswi endlaka leswaku xitlhavi xi hangalaka.

5.2.11 XIBAHA

PEPPER-ROOT- TREE (XINGHEZI)

PEPERBOSBOOM (XIBUNU)

Xibaha i nsinya lowu tiviwaka ngopfu hi vanhu lava tshungulaka, naswona wu ni nkoka swinene eka ku pfuna vanhu eka mavabyi. Marhavi ya xibaha ya tikomba hi muhlovo wa ribungu ro kwalala ni ku pandzekela ka mahanti ya wona. Nsinya lowu wa swi kota ku veka mihandzu leyi yi nga dyiwiki. Xibaha i murhi wo tshembeka eka tin'anga hikuva xi pfuna ngopfu ku tshungula vuvabyi bya mukhuhlwana ni ku vava ka xifuva. Xibaha xa tshungula ku pandza ka meno, nhloko hambu vuvabyi bya tingana, laha xi tlhelaka xi tshungula ni vuvabyi bya dari, hi ku tirhisa timitsu ni mahanti swi cheriwaka ni ku phaphiwa swi tselekiwa, kutani murhi lowu wu tlhela wu swi kota ni ku hlantswa ni le endzeni. Van Wyk, Van Oudshoorn na Gericke (1997:113) va kombisa leswi landzelaka loko va ku:

This is a popular and wildy used remedy for
coughs, colds and chest complaints

Vatsari lava va kombisa nkoka wa xibaha hi ku vula leswaku xi kota ku tshungula mukhuhlwana, ku khohlola loku vangiwaka hi ku cinca ka tinguva hambu ku ri ku tshungula swivavi swa xitlhavi ni xifuva. Leyi i mhaka ya nkoka leyi vanhu lava hanyaka eka masiku ya namuntlha hi nga ri ki na mhaka ni ku tirhisa mirhi leyi kumekaka ya ntumbuluko leyi a yi tirhisiwa hi vanhu va khale eka vutshunguri bya xintu.

5.2.12 XUNGUXUNGU

LOWVELD CROTON WILLOW (XINGHEZI)

LAEVELD KRATON (XIBUNU)

Xunguxungu i vito ra nsinya lowu wu milaka hi ntumbuluko eka tindhawu leti nga ni nhova kumbe khwati ro tlhuma. Nsinya lowu wu dzudza matluka hi nguva ya xixika. Matluka ya nsinya

lowu ya tikomba hi muhlovo wa ribungu ra nsuku. Nsinya lowu wu ni swiluva swa xitshopana, leswi swi vonaka hi nhweti ya Hukuri. Nsinya lowu wu tirhisiwa eka vutshungula hi tin'anga ta xintu. Murhi wo tshungula wu endliwa hi ku phapha mahanti kutani ya virisiwa, munhu a nwa leswaku a tshunguleka mavabyi ya dari. Van Wyk, Van Oudshoornna Gericke (1997:309) va boxa leswi landzelaka loko va ku: "An infusion of the bark is much used as a remedy for Malaria."

Vatsari lava va tshikelela eka ndzavisiso lowu endliweke leswaku mahanti ya xunguxungu ya virisiwa ya nwiwa leswaku ya tshungula vuvabyi bya dari lebyi vangiwaka hi ku lumiwa hi tinsuna. Loko ku landzelerisiwa mhaka ya mavabyi ya dari, hi wona lawa eka masikulawa ya kumekaka ya heta vutomi bya vanhu hi xitalo hikokwalaho ka ku pfumala vutivi mayelano ni matshungulelo lama a ya tirhisiwa hi vutshunguri bya xintu.

5.4.3 MAVITO YA MAGUNGU LAMA ENDLAKA MIRHI EKA VUTSHUNGURI

Mirhi leyi tin'anga ta xintu ti yi tirhisaka yi kumeka eka swimila swo fana ni mirhi, magungu, byanyi ni mihandzu. Mirhi leyi yi tirhisiwaka ku tshungula, laha ku tirhisiwa matluka, timitsu hambu ya ri mahanti. Tin'anga ti tshungula mavabyi yo hambana hi ku tirhisa swimila leswi landzelaka:

5.3.1 MUYEMBE

WILD CUSTARD (XINGHEZI)

WELDE CUSTARD (XIBUNU)

Muyembe i gungu leri dzudzaka matluka ya rona hi nguva ya xixika. Matluka ya kona loko ya oma ya va ya ribungu ro kwalala. Nsinya lowu wu ni mihandzu leyi dyiwaka hi vanhu ni swinyenyana, handle ka mihandzu, muyembe i murhi lowu tirhisiwaka hi tin'anga ta xintu eka vutshunguri bya mavabyi. Van Wyk (1974:85) u kombisa leswi landzelaka loko a ku: "The bark is used for intestinal complaints, skin disease and toothache."

Mutsari u hi komba leswaku mahanti ya murhi lowu ya tirhisiwa eka vutshunguri loko munhu a lumalumiwa ekhwirini, vuvabyi bya nhlonge ni ku pandza ka meno. Leswi swi tiyisisa leswaku mirhi ya xintu leyi humaka eka swimila swo tanihi magungu, byanyi, timitsu, mahanti ni swin'wana swa pfuna swinene eka ku tshungula mavabyi yo tala lama vanhu va talaka ku ya vabya. Mhaka ya ku tirhisa mirhi ya xintu i ya nkoka eka ku tshungula mavabyi tanihileswi a swi tirhisiwa khale.

5.3.2 MPFILWA

WILD MELDAR (XINGHEZI)

MISPEL (XIBUNU)

Mpfilwa i ximila lexi nga kulangiki ngopfu naswona xi wela eka magungu kumbe swimudyana. Matluka ya mpfilwa ya dzudzeka hi nguva ya xixika, ya ri eka muhlovo wa xitshopana lexi nga hlangana ni muhlovo wa mpun'wa. Mpfilwa i ximila lexi tswalaka mihandzu leyi dyiwaka, handle ka mihandzu, mpfilwa wu ni nkoka eka tin'anga ta xintu hikuva wu tirhisiwa eka vutshunguri bya vuvabyi byo fana ni ku pfimba milomu kumbe ku pandza ka meno. Van Wyk (1973:573) (A photographic guide) u hlamusla leswaku:

Infusions of the roots are used in cases of menstrual indispositions, for the treatment of chest complaints, the combating of intestinal round worms and as a purgative.

Van Wyk u seketela leswi timitsu ta ximudyana lexi ti tirhaka swona eka vutshunguri tanihi ku vava ka xifuva, ku sivela manyokwana ekhwirini, ku hlantswa endzeni ni swi n'wana. Loko Van Wyk (1973:573) a ya emahlweni u kombisa leswaku: "Together with another plant species, it is used to cure Malaria."

Marito lawa ya kombisa leswaku mpfilwa i ximila xa nkoka swinene eka vutshunguri bya dari loko wu hlanganisiwa ni misinya yi'nwana ya nkoka. Vuvabyi lebyi bya dari i bya khombo swinene tanihi leswi eka tindhawu leti hisaka, tinsuna ti kumekaka hi xitalo, hikokwalaho tin'anga ta xintu na tona ti tirhisa murhi lowu ku lwa ni mavabyi ya dari hi ku tirhisa murhi wa ximudyana lexi xa mpfilwa.

5.3.3 *MUN’HWELAMBEVA/NUN’HWELAMBEVA*

CLERODENDRON REBMANNI GURKE (XINGHEZI)

KLERODENDRONE REBMANNI GURKE (XIBUNU)

Ximila lexi i xintsongo swinene naswona xi tala ku vonaka xi mirile ekusuhi ni tshuka. Vanhu va tirhisa ximudyana lexi eka vutshunguri ni ku endla leswaku manjenje ya kota ku huma etshukeni loko ya twa ku nuhwa ka matluka ya ximudyana lexi. Ehandle ka leswi ximudyana lexi xa tirha ni le ka swa vutshunguri bya vuvabyi bya vana. Cuenod (1985:115) u seketela leswi loko a ku: “Leaves used as medicine for babies”

Cuenod u seketela leswaku tin’anga ta xintu ti tirhisa matluka ya ximudyana lexi ku tshungula vana lavantsongo lava khomiweke hi mavabyi. A hi mavabyi hinkwawo lama lavaka leswaku ku tirhisa ximudyana xa munuhwelambeva.

5.3.4 *NKAHLWANI*

TOAD TREE (XINGHEZI)

BUFFELBAL (XIBUNU)

Nkahlwani na wona i ximila lexi welaka eka ntlawa lowuntsongo wa magungu. Matluka ya nkahlwani i makulu. Nkahlwani wu veka mihandzu wu tlhela wu va murhi lowu nga ni mati lawa ya nga na khombo. Tin’anga ta xintu ta wu tirhisa nkahlwani eka ku tshungula vanhu mavabyi yo hambana. Van Wyk (1974:528) u kombisa mhaka ya nkoka ku ya hi vutshunguri loko a vula leswi: “One tribe uses it as a styptic, and the Shangaans use it to curdle.”

Van Wyk u kombisa leswaku ximudyana lexi xi tirha eka swo tala laha tinxaka ta vanhu ti tirhisaka ku ya hi ntokoto ni vutivi lebyi va nga na byona eka swa vutshunguri. Loko a ya emahlweni nakambe Van Wyk (1974:528) u ri: “The roots employed in the treatment of pulmonary diseases.” Van Wyk eka nhlamuselo ya yena u kombisa leswaku timitsu ta nkahlwani ti tirhisiwa hi tin’anga ku tshungula vuvabyi bya mahahu. Munhu loyi a vabyaka xifuva wa tshunguriwa hi ku tirhisa nkahlwani.

5.3.5 NDZHENGA

SICKLE BUSH (XINGHEZI)

SEKELE BOS (XIBUNU)

Ndzhenga i ximila lexi xi nga kuliki ku ya ekule kambe xi tsindziyerile swinene hikokwalaho xi ni mitwa ya khombo swinene. Ndzhenga i ximila lexi welaka ehansi ka ntlawa wa swimudyana. Matluka ya ximila lexi i ya ntsongo swinene ya tlhela ya vevuka. Ximila lexi tin'anga ti xi tirhisa ku tshungula ku pandza ka meno. Van wyk na Gericke (2000:206) na vona va kombisa leswaku vanhu na vona va tirhisa ximila lexi ku tshungula meno loko va vula leswi: "The plants is used as a remedy for toothache."

Vatsari lava va kombisa swinene leswi ndzhenga wu tirhisiwaka swona hi tin'nga hi ku tirhisa timitsu ku tshungula ku pandza ka meno. Vanhu lava vabyaka meno loko va tirhisa timitsu leti va hola.

5.3.6 RIYADA KUMBE RIRADA

Riyada i ximila lexi xi nga ni matluka ya muhlovo wa rihlaza ra ku kwalalanyana. Ehenhla ni le hansi ka matluka lawa, ku ni swivoyana leswi munhu a kotaka ku swi vona hi mahlo. Tin'anga ti kombisa leswaku riyada ri tirhisiwa ku tshungula vanhu vuvabyi lebyi vangiwaka hi timhaka ta masangu. Ku tirhisiwa timitsu ta ximila lexi leti virisiwaka kutani muvabyi a nyikiwa a nwa mati lawa ya virisiweke ni timitsu ta riyada ku tshungula mavabyi ya tingana.

5.4. MAVITO YA SWIMILA SWIN'WANA SWA NHOVA

Eka vutshunguri bya xintu vuvabyi byo tala byi tsunguriwa hi ku tirhisa mirhi leyi humaka eka timitsu, matluka, mahanti hambi ti ri tinyungu. Mirhi yo tala yi kumeka enhoveni. Tin'anga ti tirhisa swimila leswikulu ni leswintsongo eka ku endla mirhi leyi tirhaka ku tshungula mavabyi yo hambanahambana

5.4.1 NDZHULWANA

GIFAPPEL (XINGHEZI)

GENEESBLAAR (XIBUNU)

Ndzhulwana i ximila lexitsongo swinene. Ximila lexi a xi kuli xi ya henhla, xi kumeka hi tinxaka timbirhi ku nga ndzhulwana leyikulu ni leyitsongo ku ya hi swivumbeko swa tona. Tindzhulwana ti ni ndhawu to tala laha ti talaka ku kumeka kona ti mirile hi ntumbuluko, tanihi le maxubini ya vanhu laha a va akile kona, ngopfu laha a ku ri ni xivala xa tihomu kona.

5.4.1.1 NDZHULWANA LEYIKULU

Murhi wa gungu leri ra ndzhulwana leyikulu wu tele mitwa naswona marhavinyana ya kona ya ni matluka lamakulu lama dzudzaka hi nguva ya xixika. Hi nguva ya ximun'wana yi huma swiluva leswi tswalaka mihandzu ya xirhendzevutani, leyi nga ni muvala wo basa ni wa rihlaza loko yi nga si vupfa, kasi loko yi vupfile yi va ya muhlovo wa xitshopana. Mihandzu leyi a yi dyiwi hi vanhu.

5.4.1.2 NDZHULWANA LEYITSONGO

Miri wa ndzhulwana leyi i wuntsongo swinene loko wu pimanisiwa ni ndzhulwana leyo sungula. Ndzhulwana leyi a yi hambananga ngopfu ni leyo sungula, handle ka mihandzu leyi yi yi vekaka yi nga ya rihlaza ntsena kasi loko yi vupfile na yona yi va ya xitshopana tanihi leyo sungula. Timitsu ta ndzhulwana leyi ta tirha tanihi murhi lowu tirhisiwaka hi tin'anga ku tshungula mavabyi yo hambanahambana. Ndzhulwana yi nga tirha yi ri yoxe kumbe yi katsiwa ni yin'wana misinya ku endla murhi wo tshungula hi wona mavabyi ya vanhu lawa ya vaka ya va khomile. Mati lama humaka endzeni ka ndzhulwana loko yo tlhambukela etihlweni ra munhu, swa endleka ri nga ha voni kumbe ri va na papa endzeni ka rona.

5.4.2 ZAVAZAVA

STINKBLAAR (XIBUNU)

THORN APPLE (XINGHEZI)

Zavazava i ximilana lexi xintsongo swinene, hambileswi xi tikombaka xi tiyerile swinene. Xi ni matluka ya rihlaza. Zavazava i ximudyana lexi nga ni swimitwana leswi tlhavaka, xi tlhela xi veka mihandzu ya xirhendzewutana. Ximudyana lexi xa tirhisiwa ku va murhi wo tshungula mavabyi hi tin'anga ta xintu. Van Wyk na Van Oudtshoom (1997:102) va seketela mhaka leyi hi marito lama ya kombaka nkoka wa zavazava loko va ku :

The plant is much used in traditional medicine,
mainly to relieve asthma and to reduce pain.)

Vatsari lava va kombisile leswaku zavazava i murhi lowu tirhaka ku tshungula vuvabyi lebyi yelanaka ni xifuva hambu ku ri ku hunguta switlhavi swo hambanahambana leswi nga va ka kona emirini wa munhu.

5.4.3 MUHLAHLU

ERICA SIMII/ IMISI GRASS (XINGHEZI)

MATJIESGOED (XIBUNU)

Muhlahlu i muxaka wa byanyi lebyi milaka lomu mikoveni. Miri wa byanyi lebyi i wa rihlaza laha loko wu vupfile wu va ni mitshetsho. Ximila lexi xa muhlahlu xi ni matluka yo leha. Van Wyk and Gericke (2000:314) Vatsari va kombisa leswi landzelaka hi muhlahlu: The plant has rounded erect stem or culm with long flat leaves at the tips.

Muhlahlu wu tirha ku luka masangu. Loko tin'anga ti hlahluva ti tirhisa sangu leri lukiweke hi mihlahlu. Swikwembu naswona loko swi huma ku tirhisiwa masangu lama lukiweke hi muhlahlu ku tshama eka wona. Muhlahlu wu tlhela wu tirhisiwa eswilahlweni loko ku lahliwa munhu hi ku tirhisa maendlelo ya xintu. Nhlahlulu lowu wa ha tsakamaka wa tirhisiwa laha wu vekiwaka emilengeni ni le tinhlokweni ta mufi.

Mhaka leyi yi tiyisisa swinene leswaku mhaka ya vun'anga ni ku tshungula mavabyi, hambu swikwembu swa vanhu va khale ku nga vakokwani, na vona va tirhisa muhlahlu eka swilo swa vona swo tala.

5.4.4 MINDLEVE

PLANT WITH MILKY SAP (XINGHEZI)

PLAANT MET MELK SAAP (XIBUNU)

Mindleve i ximudyana lexi kulaka xi va ni marhavi lawa ya vaka ni matluka. Ximudyana lexi xi tikomba ni hi ku languta kunene leswaku miri wa xona wu tele hi mafi. Cuenod (1985:112) u kombisa leswi landzelaka hi ximudyana lexi xa mundleve loko a ku: "Plant with milk sap used to kill moles."

Mutsari u kombisa kahle ntirho wa mafi ya mundleve lawa ya tirhaka ku dlaya switshukanyana, kasi eka vutshunguri bya vun'anga bya xintu wu tirha ku tshungula vuvabyi bya mfukuzani. Mafi ya mundleve a ya kahle hikuva loko yo ku tshonela exikandzeni wa pfimba kumbe loko yo ku tshonela emahlweni u nga fa mahlo loko mati ya kona yo tshuka ya ngenile etihlweni.

5.4.5 Mhangani

ALOE (XINGHEZI)

AALWYN (XIBUNU)

Mhangani i ximila lexi kumekaka eka tindhawu to oma, a xi lavi ngopfu mati. Mhangani ya swi kota ku hanya hi nkarhi wa dyandza. Moore (1992:268), u hlamusela ximila lexi xa mhangani hi ndlela leyi:

Bulb, an underground organ comprising of a very short stem and a number of lightly packed leaves.

Mhangani yi kumeka hi tinxaka timbirhi kumbe ku tlula kambe eka xitsalwana lexi ku ta langutiwa ntsena tinxaka timbirhi. Mhangani i ximila lexi tirhaka ngopfu, xi tirhisiwa hi tin'anga ni vanhu lava nga ni vutivi hi mayelano ni vutivi bya matshungulelo.

5.4.5.1 MHANGANI YO BAVA

BITTER ALOE (XINGHEZI)

BITER AALWYN (XIBUNU)

Mhangani leyi yi tikomba hi matluka, lama nga ni xivumbeko xo fana ni xikwenga, yi tlhela yi va ni mitwa ematlukeni. Muhlovo wa matluka ya kona i ya rihlaza ni mitila yo basa. Matluka ya humesa xivumbeko xa ximudyana lexi vaka xa xirhendzewutana. Tredgold (1986:79) u kombisa ntirho wa ximudyana xa mhangani yo bava hi ku vula leswi landzelaka:

The young leaves are chopped into pieces and boiled and the liquid used to make a thin porridge as a diet to cure venereal diseases

Tredgold u kombisa leswaku matluka ya mhangani lamantsongo ya endla lambazi loko ya khuvutiwile leswaku ya ta tirha ku tshungula munhu loyi a vabyaka vuvabyi bya swa le masangwini.

5.4.5.2 MHANGANI LEYIKULU

ALOE SUPIOFOLIATA (XINGHEZI)

AALWYNSUPIOVOLLATA (XIBUNU)

Mhangani yi tikomba yi ri leyikulu swinene matluka ya kona ya ni mitwa leyi tlhavaka miri hinkwawo. Mhangani leyi yi kumeka eka tindhawu leti ti nga switshabyana kumbe entshaveni hi yoxe, Mhangani leyi ya kula swinene. Matluka ya kona loko ya oma a ya tali ku wa kambe ya kumeka ya khomelerile kwala ntshinyeni ra mhangani.

Mhangani yi tirha ngopfu eka timhaka ta vutshunguri bya vun'anga bya xintu, tanihileswi swi nga kombisiwa eka mhangani leyo bava. Mhangani yi nga tirha yi ri yoxe kumbe yi katsiwa na yin'wana minsinya ku endla murhi wo tshungula mavabyi.

5.4.6 NKAKA

CUCURBITA (XINGHEZI)

KUKUBITTER (XIBUNU)

Nkaka i ximila lexi nga tiyimeriki hi xoxe, kambe xi kumeka xi khandziya misinya yin'wana xi kota ku hanya na yona. Ximila lexi xi ni matlukanyana lamantsongo ya rihlaza. Nkaka wa bava kambe vanhu va tala ku wu tirhisa tanihi miroho ku va xixevo. Nkaka wu tlhela wu pfuna tanihi murhi wo tshungula mavabyi yo hambana, ku fana ni mavabyi ya le ndzeni, ni loko munhu o va ni swilondza ekhwirini. Mhaka leyi yi seketela hi kombisa swimila leswi swi namarhelaka swimila swin'wana loko a ku:

A plant with roots in the ground, which uses other plants to support itself, uses tendrils, adventitious roots or sucker like discs to hold on to other plants or sometimes twist around their stems.

Ximilana lexi xa nkaka tanihi leswi xi hlamuseriweke leswaku a xi tiyimeli hi xoxe, xi kumeka xi tirha swinene, laha xi tirhaka tanihi miroho, kasi ni le ka vutshunguri bya xintu nkaka wa tirha ku tshungula mavabyi man'wana.

5.7 XIYAKAYANI

WILD CUCUMBER (XINGHEZI)

WILD GHERKIN (XIBUNU)

Xiyakayani i ximudyana lexi na xona xi hanyaka hi ku khandziya eka yin'wana misinya. Xiyakayani xa tswala mihandzu naswona matluka ya ximila lexi i ya rihlaza ya xivumbeko xa tluka ra nyawa. Xiyakayani xi tirhisiwa ngopfu hi maphisa ku dyisa timbyana leswaku ti ta va ni vukarhi, ti nga chavi ku khoma swiharhi, ni leswaku ti tshembiwa leswaku ta swi kota ku luma swinene. Xiyakayani xa tirha ni ku tshungula mavabyi man'wana ku ya hi tin'anga ta xintu ni ku hambana ka matirhelo ya tona. Tin'wana tin'anga ti tirhisa xiyakayani ku endla murhi wo hlantswa endzeni leswaku munhu a chuluka swinene ku huma thyaka ra le ndzeni.

5.4.8 KHON'WA

BUSHMAN POISON BULB (XINGHEZI)

GIFBOL (XIBUNU)

Khonwa i ximila lexi nga ni rhanga ehansi, xi tlhela xi kota ku tiyisela hi nkarhi wa dyandza. Rhanga ra ximila lexi ri ni makamba onge i phepha leri ri nga tsondzelana ku vumba rhanga. Khon'wa ri ni mitirho yo tala, ku nga va eka swa vutshunguri bya xintu ni le ka ku tirhisiwa eka ku hundzula muhlovo wa swilo swo tanihi tixotso ni tifosi ta swikwenga ta hundzuriwa muhlovo loko ti tselekiwa na khon'wa. Van Oudtshoon na Gericke (1997:60) va hlamusela ntirho wa khon'wa hi ndlela leyi: "The dry outer scales of the bulb are used as an outer dressing after circumcision."

Khon'wa ri tirha tanihi bandichi hi nkarhi wa ngoma ya xinuna, kasi rhanga ri tlhela ri tirha ku swekiwa ni swilo swo fana na tixotse, tifosi ku hundzula muhlovo, nakambe mati ya kona ya tirhisiwa ku kandza xilondza xa munhu kumbe ndhawu leyi yi pfimbeke, kumbe munhu loyi a nga na mbanga kumbe phokolo leri nga holiki.

5.5 NKATSAKANYO

Ndzima leyi i ya nkoka eka xitsalwana lexi hikuva xi vulavulaka hi swilo swa nkoka eka ntirho wa vutshunguri bya mavabyi ya tinxakaxaka lama khomaka vanhu vo hambanahambana. Mavito lama nyikiweke laha ya swimila, a hi wona ya ri woxe lama misinya ya kona yi tirhisiwaka ku endla mirhi ya vutshunguri, yi kona misinya, magungu hambu ku ri byanyi lebyi na byona byi nga ni nkoka eka ntirho wo tshungula mavabyi.

Mirhi leyi saleke yi nga lavisisiwangi eka xitsalwana lexi leyi na yona yi nga ni nkoka yi tele swinene. N'anga yin'wana ni yin'wana yi tirhisa vutivi ni ntokoto lowu yi nga na wona ku hlanganisa misinya yo hambana ku endlaka mirhi leyi kotaka ku hanyisa kumbe ku horisa mavabyi ya tinxakaxaka lawa vanhu va xitalo va kumekaka va vabya. N'anga yi nga tshungula vuvabyi byo karhi hi ku tirhisa murhi wo karhi lowu n'anga yin'wana yi nga wu tirhisiki loko yi ri karhi yi tshungula mavabyi ya muxaka wolowo.

Mhaka leyikulu hi leswaku eka mhaka ya vutshunguri bya vun'anga bya xintu ka ha laveka ndzavisiso lowukulu swinene lowu nga ta endla leswaku vun'anga hi ku hambana ka byona byi va ni xilo xin'we lexi khomekaka mayelano ni matshungulelo ya mavabyi, hi ku tirhisa mirhi yo hambanahambana leyi kumekaka eka swimila swo hambana ku nga va minsinya leyikulu kumbe swimila leswitsongo leswi hanyaka ku khandziya yin'wana misinya ni byanyi.

Mirhi yo tala yo tshungula mavabyi lama ya vaka kona eka vanhu, vun'anga bya xintu byi tirhisa swimila swa muxaka lowu ku namurhuta ni ku susa mavabyi emirini ya vanhu. Mhaka leyi yi kombisa swinene leswaku swimila hinkwaswo ku ya hi ku hambana ka swona swi ni nkoka eka mhaka ya vutshunguri bya xintu, hambiloko hina vanhu hi nga ri ni vutivi byo ringana eka swona kambe va tirhisi va yona va tiva leswi swi tirhaka swona, hi ku komba leswaku ximila xin'wana ni xin'wana i xa nkoka eka vutomi bya hina vanhu.

NDZIMA YA 6

RHIJISITARA NI SWIYILA, MIKHUVA NI KU KHOLWA EKA VUN'ANGA NI VUTSHUNGURI BYA XINTU

6.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi, xitsalwana lexi xi ta rhendzeleka ehenhla ka swiyila, ku kholwa ku tshemba leswi nga kona eka tin'anga ni vutsunguri bya tona. Loko ku lavisisiwa hi tlhelo ra matshungulelo ya vuvabyi, swiyila, mitolovelo ni swikholwakholwani, swi kona hi ntumbuluko. Swilo leswi hi swona leswi pfunaka leswaku vutomi bya vanhu byi famba kahle hikokwalaho ka ku tirhisa swiyila. Vanhu lava hanyaka eka nkarhi wa sweswi a va na mhaka ni ku tirhisa swilo leswi a swi tirha khale evuton'wini. Leswi hi swona swi vangaka makhombo yo tala eka masiku ya namuntlha.

Loko munhu a lova ku tshembiwa leswaku wa hanya, kutani a hundzuka a va nyoka, leyi loko yi humelela endyangwini, yi vaka ya muhlovo wo tshwuka naswona nyoka leyi a yi dlawi, hikuva ku khorwiwa leswaku i nyoka ya swikwembu. Nakambe ku ni ku kholwa leswaku munhu loko a lovile u hundzuka xikwembu xa laha mutini. Xikwembu lexi hi xona lexi hlayisaka vanhu va ndyangu. Munhu loyi a loveke wa landziwa endzhaku ka lembe, laha ku kokiwaka rihlampfu ra murhi wa nkanyi, leswi swi vuriwaka ku vuyisa ndzhuti wa mufi emutini.

6.2 TINXAKA TA SWIYILA, KU KHOLWA LESWI KUMEKAKA EVUTON'WINI.

Mhaka ya nkoka leyi faneleke ku lavisisiwa hileswaku xana swiyila i yini? Swiyila hi nga vula leswaku i nchumu wun'wana ni wun'wana lowu loko wu endliwa wu vaka ni khombo, xikombiso loko ku vuriwa leswaku ku tshama ehenhla ka sweko swa yila, a va kombisa leswaku munhu a nga tshama ehenhla ka rona ri ri karhi ri hisa. Swiyila leswi vanhu va khale ni tin'anga a va kholwa eka swona ni ku chava ku swi honisa eka vutomi bya siku rin'wana ni rin'wana. Swiyila leswi swi nga faneriwiki ku honisiwa i swo fana na leswi:

6.3 SWIYILA, KU KHOLWA, KU TSEMBA LESWI TIRHAKA EKA VUTSHUNGURI BYA XINTU

Ntirho wa vun'anga i ntirho lowu tirhisiwaka hi munhu loyi a hanyaka vutomi tanihi munhu un'wana ni un'wana. Vavabyi na vona va kumeka va ri karhi va lava ku pfuniwa hi tin'anga nkarhi na nkarhi. Vutomi bya hina byi tala ku lawuriwaka hi swiyila, ku tshemba, ku kholwai ni swin'wana swiendlo leswi kumekaka evuton'wini.

Tin'anga a ti fanelangi ku tsan'wa swiyila, swikholwani, ku tshemba leswi endlaka leswaku vun'anga bya vona byi ta tirhi kahle. Tin'anga ta boheka ku landzelela mikhuva ya mahanyelo ni swiyila leswi tirhisiwaka hikuva hi yona ndlela ya maendlelo eka vun'anga bya xintu. Loko n'anga yi landzelela swiyila, ku kholwa ni swin'wana, vun'anga bya vona byi famba kahle.

Loko hi landza mhaka ya ku yila, n'anga a yi fanelangi ku tirhisa tinhlolo ta yona loko yi vuya hi le nkosini, hikuva tinhlolo ta yona ti nga nyama. Loko n'anga yi lava ku tirhisa tinhlolo hi siku rero, yi fanele ku tihlantswa ku susa makhuma. Tinhlolo ti hlantswiwa hi ku tirhisa mirhi leyi landzelaka: ntoma, nkuwa, xibaha, mbhandzu, muyembe, xikwenga xa nhova, gumululo kumbe n'anga yi khoma tinhlolo ta yona ni nkuma.

Nsinya wa muyembe wu ni xiyila xa leswaku a wu tshiveriwi hi munhu ntsena kambe wu tshiveriwa hi tin'anga tanihileswi wu tirhaka ku hlantswa tinhlolo loko ti khumile endzhaku ka nkosi. Van Wyk (1974:85) u seketela mhaka leyi mayelana ni ku tshiveriwa ka gungu leri ra muyembe loko a ku:

Bantu tribes who live far apart share a common believe that the wood has such magical power that only witch-doctors may use it for firewood.

Hikokwalaho ka swiyila, tin'anga ta xisati a ti pfumeleriwi ku khoma kumbe ku tirhisa tinhlolo ta vun'anga bya tona loko ti ri emasikwini. Kambe loko swi boha leswaku ku va ni munhu loyi a

lavaka ku pfuniwa, n'anga yi ta hlamba, yi tlhela yi hlantswa tinhlolo ta yona hi ku tirhisa xibaha, kumbe a khoma tinhlolo leti ni nkuma, ku ri ndlela yo susa swiyila leswi nga kona hikokwalaho ka leswi a vabyaka masiku. Loko la mutini ku tshamaka n'anga ko tshuka ku file munhu, n'anga loko ntirho wo veka mufi wu hundzile endzhaku ka masiku ya nkombo, n'anga yi ta teka xibaha kumbe gumululo yi hlantswa hi swona tinhlolo ta yena ku susa makhuma lama ya vangaweke hi nkosi lowu a wu ri kona endyangwini.

Muvabyi wa xisati loyi a nga na n'wana lontsongo, na yena u na swiyila hikuva a nga pfumeleriwi ku nghena endlwini ya vun'anga a hlhluva tinhlolo ni n'wana wa yena loyi a nga se milaka meno. Loko swi boha leswaku mhani wa n'wana a nghena endlwini ya vun'anga u fanele ku siya n'wana wa yena ehandle ka yindlu ya vun'anga.

Loko n'anga yi tshuka yi yile eswilahlweni ku ya lahla munhu, loko a lovile yi fanele yi ncakunya matluka ya murhi wa mbhandzu a ti tota miri ni xikandza xakwe hi swona ku susa makhuma ya le masirheni. Leswi swi endliwa loko n'anga yi loloha ku rhelela enambyeni yi ya hlamba miri loko yi huma eswilahlweni. Nakambe n'anga yi nga teka nkala ro vuvumela exitikweni yi ri tima hi mati, kutani yi ri kandza ri huma mapa yi teka mahlungu ya kona yi khoma hi wona tinhlolo ta yona ku susa makhuma.

N'anga yi na swiyila leswi yi tirhisaka mirhi yo hlaya eka swona ku hlantswa tinhlolo ta yona loko swi khumbana ni mhaka ya rifu tanihi xibaha, ntoma, nkuwa, guvadzwele, mondo, xinungumafi ni yin'wana Mirhi leyi ya khuvutiwa. kutani n'anga yi hlamba hi yona, yi tlhela yin'wana mirhi yi hoxiwa kwala vun'anga bya yona byi tshamaka kona.

Endzhaku ka nkosi munhu un'wana ni un'wana emutini u fanela ku basisiwa. Ku basisa muti swi endliwa hi nsati wa muti ni nuna wa yena. Loko ku lovile n'winyi wa muti, ku basisa swi endliwa hi n'wana lonkulu emutini ni nsati wa yena. Loko ku lovile munhu un'wana ni un'wana emutini nuna ni nsati hi vona va basisaka muti wa vona.

Eka maendlele yo basisa muti, wanuna ni nsati va nghena endlwini ku tshiveriwa ndzilo ku vandzekiwa mati ya hisa, i vi va ku endla timhaka ta masangu. Loko va hetile va fanele va

hlamba kutani va chelela vanhu va muti mati na vona leswaku va hlamba ni ku va nyika fole ra xinefu va dzaha. Mati lawa ya virisiweke na wona ya tlhela ya timuriwa hi mati yo titimela, ku ri ndlela yo komba ku timula ku hisa loku nga kona endyangwini endzhaku ka rifu leri humeleleke.

Endzhaku ka ku hlamba ni ku nyika vanhu lavan'wana mati ya ku hlamba, wansati u va a sweka mukapu lowu va wu chelaka ni marha ya vona, va hakasa va nyika vanhu lavan'wana va ndyangu va dya. Mhaka leyi yi tlhela yi endliwa hi ndlela yaleyo ni le ka fole, ri cheriwa marha ri hakasiwa ri nyikiwa vanhu va dzaha ku ri yona ndlela ya ku va ku susiwa makhuma emutini.

Makhuma loko ya khomile munhu, n'anga ya swi kota ku n'wi endlela xifuthu lexi endliwaka hi makhukhuri lama kumekaka emikoveni ni maribye ya le ntshaveni kun'we ni maribye lama kumekaka enambyeni kumbe ematini. Loko ku endliwa xifuthu ku tlhela ku tirhisiwa ni thyaka ra huku ku nga matoto, kun'we ni thyaka ra nghinghiya ya huku, marhumbu ya huku lama nga dyiwiki na ngati ya huku, kutani swi katsiwa swi swekiwa ni murhi swi orhavelisiwa munhu loyi a nga ni makhuma.

6.3 VUTSHUNGURI NI SWIYILA LESWI HUMELELAKA MANI NA MANI.

Ku ya hi ku tshemba kumbe ku kholwa eka mahanyelo ya xintu hi kuma leswaku vanhu lava va hanyaka vutomi bya masiku hinkwawo va ni swiyila kumbe ku tshemba kumbe hambu ku ri mitolovelo ya vona leyi va yi tirhisaka eka swa vutomi. Ku tshemba ni swikhohlwakhohlwani swi endla leswaku vutomi bya hina bya siku na siku byi va lebyinene. Muti lowu nga ni swiyila ni ku kholwa eka swa mahanyelo ya xintu, wu tala ku va ni vutomi lebyinene lebyi amukelekaka. Vanhu lava va nga yirisiki nchumu evuton'wini a va hanyi hi ku tshembeka eka vanhu van'wana.

Ndyangu wo tano lowu wu nga xiximiki hanyelo ra xintu wu tala ku hlangana ni swiphiso tanihi timbholovo kumbe swisolo leswi swi vaka kona ngopfu exikarhi ka mukon'wana, ku nga mhani wansati ni jaha leri tekeke n'wana wa vona. Leswi hinkwaswo swi tikomba swi ri swiphiso ni mahanyelo lama nga kona exikarhi ka vanhu hi ku hambana ka vona.

Eka mindyangu yin'wana hi nga kuma leswaku xiyimo xa swilo a swi vi hi ndlela leyi kombisiweke laha ku nga kumekaka ku ri ni vuxaka lebyikulu exikarhi ka mukon'wana ni mhani wa nsati kumbe exikarhi ka n'wingi ni mhani wa nuna. Ku va swilo swi ta tshamiseka ku fanele ku va na swiyila leswi tirhisiwaka leswaku vutomi bya vanhu lava byi ta va kahle xikombiso mukon'wana a nga fanelangi ku dya swakudya swo swekiwa hi mhani wa nsati. Mhaka leyi yi hlamuseriweke yi tiyisisiwa kahle hi Piddinton (1983:134) loko a hlamusela leswi landzelaka mayelana ni milawu ya mahanyelo kumbe swiyila loko a ku:

Sex is a powerful force, but one whose frustration lets loose the most destructive of human passions. On the other hand these passions must be controlled in the interest of social order. Nowhere is this so true in a family whose intimate system of domestic and economic co-operation necessitates harmonious relationtion between its members. Partenal love and filial respect cannot be maintained if father and son are rivals for the sexual favours of the same woman. Family life would be impossible if brothers were always quarrelling, as they would be if they were allowed access to their sisters. The same interpretations applies to wider kinship groups such as the clan...this leads to the rules of exogamy and the prohibition clan insert.

Piddington ya humesela erivaleni mhaka leyi kombisaka swinene leswaku loko milawu ya mahanyelo ni swiyila a yi nga ri kona exikarhi ka vanhu a ku ta humelela madzolonga yo tala swinene emidyangwini. Dzolong a ri ta humelela exikarhi ka vamakwavo va xinuna va lwela ku tekana ni vamakwavo va xisati, kumbe laha tatana ni n'wana wa jaha va nga ni ku navela eka nsati un'we naswona a swi ta pfluxa dzolong a exikarhi ka muti loko ku nga ri ni milawu ni swiyila. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa nakambe hi Benedict (1984:14) loko a vula leswi landzelaka:

The careful study of primitive societies is important today. Because they provide case material for the study of cultural forms and processes. They help us to differentiate between those responses that are specific to local cultural type and those that are general to mankind. Beyond this, they help us to guage and understand the immensely important role of culturally conditioned behaviour.

Timhaka leti kombisiweke ti hi fikisa eka milawu ni swiyila leswi tirhisiwaka emindyangini ku endlela leswaku vanhu va hanya kahle hi ku tshembeka ni ku lava ku kuma leswaku loko munhu

a humeleriwa hi xanchumu va ta kota ku vula leswaku hi leswi a endleke mhaka yo karhi leyi nga fanelangiki. Mhaka ya milawu hi yi kuma ni le Bibeleni, laha xikwembu xi nga lerisa Muxe leswaku a byela vana va Israel eka buku ya Levitika (2000:123) loko yi ku:

Not to have sexual intercourse with any of their relatives, do not disgrace your father by having intercourse with your mother, do not have intercourse with your sister or step sister whether or not she was brought up in the same house with you.

Hi ku landzelela ntshaho lowu nga laha henhla, swi tikomba swinene leswaku milawu ni swiyila i swa khale naswona i swa nkoka eka vutomi bya hina vanhu lava hanyaka laha misaveni. Eka maendlelo ya xintu hi kuma leswaku ku kholwa eka swiyila, mitoloveto ni ku chava ku xanisiwa hi swikwembu kumbe hi va le hansi, madambi ni vuloyi, swi endla leswaku vutomi bya vanhu byi va kahle. Ku tshemba, swikholwakholwani, ni swiyila leswi endla leswaku vanhu va hanya vutomi bya kahle naswona va va va tshembekile.

Ntshaho wa le Bibeleni eka Levitika 123, wu komba swinene leswaku swiyila i swilo swa nkoka eka vutomi bya hina, tanihilaha ku hlamuseriweke hakona leswaku n'wana a nga fanelangi ku endla swa masangu ni mana wa yena, hambu va ri vamakwavo, kumbe munhu un'wana ni un'wana loyi mi veke mi kula swin'we kumbe ku tshama swin'we endlwini yin'we, nawu wu kombisa leswaku a swi pfumeleriwi.

6.3.1 RHIJISITARA NI SWIYILA, KU KHOLWA KUMBE KU TSEMBA

Hi ku landzelela swiyila ku tshemba ni mikhuva ya mahanyelo, a swi pfumeleriwi leswaku munhu a endla leswi kombisaka ku tsan'wa ni ku tlula milawu ya mahanyelo ya xintu. Mhaka leyi yi tikomba swinene hi ku landzelela swin'wana swa swiyila leswi a swi tirhisiwa eka minkarhi ya khale tanihileswi landzelaka:

- Munhu a nga fanelangi ku humela ehandle nivusiku a khomile rivoni, hikuva swi nga endla leswaku mirhi leyi yi nga tirhisiwa ku biya muti hi n'anga yo karhi yi nga ha vi ni matimba.

- Ku teka mati ya huma endlwini endzhaku ka loko dyambu ri perile, a swi pfumeleriwi handle ka loko munhu yoloye a nga hoxa kala ra ndzilo endzeni ka mati, ku ri ndlela yo sivela miringo kumbe mitirho yo biha leyi nga endliwaka hi valoyi. Mhaka leyi a yi pfuna swinene leswaku vanhu va tirha mitirho ya vona dyambu ra ha ri kona.
- A swi pfumeleriwi leswaku munhu a famba endzhaku ka munhu un'wana loyi anga khoma rivoni leri pfurhaka nivusiku, ku pfumeleriwa ntsena leswaku munhu yoloye a fambaka ni loyi a khomeke rivoni, a famba hi le tlhelo ka yena, kumbe a rhangang emahlweni.
- Swiyila swi komba nakambe leswaku vana va xisati a va fanelangi ku dya nyama yihi kumbe yihi leyi nga dlayiwa endyangwini wun'wana, kumbe ku dya nyama ya swa le ndzeni, leswi na swona swi humaka eka ndyangu wun'wana. Leswi a swi endleriwa leswaku vana va xisati va nga khomiwi hi madambi.
- Vana lavatsongo a va fanelangi ku dya mongo wa rhambu ra nyama hikuva loko vo endla tano swi ta endla leswaku loko va kuma vana loko se va kurile, vana va vona va ta tshamela ku huma marhimila etinhompfini. Leyi a yi ri ndlela yin'wana yo sivela leswaku vana lavatsongo va nga tshami va ri karhi va kutsa marhambu.
- Munhu wa xisati a nga fanelangi ku tshama enyangweni wa yindlu hikuva a nga va ni khombo ra ku khomiwa hi valoyi. Xiyila lexi a xi endlela leswaku vanhu va xixima ku tshama enyangweni hikuva vanhu van'wana a va ta tsandzeka ku nghena endlwini, loko munhu a kumeka a tshamile enyangweni.
- Munhu wa xinuna a nga pfumeleriwi ku teka sweko leri tirhisiwaka exitikweni ku tshama ehenhla ka rona. Xiyila lexi a xi endlela leswaku vanhu va xixima ku tshama emaswekweni hikuva nkarhi wun'wana va nga ta tshama eka rona ri ri karhi ri hisa.

- Munhu nakambe a yirisiwa ku tshama enon'weni wa tshuri leri tirhisiwaka ku kandzela eka rona mavele kumbe timanga leti endlaka swakudya. Leyi a yi ri yin'wana ya tindlela to kombisa leswaku swilo leswi tirhisiwaka ku dyela swi fanele ku xiximiwa.

6.3.2 RHIJISITARA RA MITOLOVELO, MIKHUVA KU YA HI MAHANYELO

Vanhu lava tirhisaka mahanyelo ni mikhuva ya xintu va rhandza ngopfu ku vulavula hi ku rhendzeleka va nga kongomi mhaka hi ku hatlisa. Maendlelo lawa ya kombisa leswaku munhu a fanele ku tirhisa mianakanyo ya yena loko a nga si endla nchumu wo karhi. Vanhu lava va hanyaka xintu va rhandza ku tirhisa mavoko hinkwawo loko va amukela xilo lexi va nyikiwaka hi munhu un'wana. Hi ndlela leyi swi komba leswaku nomu lowu tirhisiwaka ku vulavula wu tala ku humesa vunwa ku nga ri leswi vuriwaka hi mbilu, kutani munhu loko a khensa hi ku tirhisa mavoko swi komba ku tshembeka.

- Vavasati hi mahanyelo ya xintu, hi vona va rhwalaka mindzhwalo loko ku endziwa, mhaka leyi yi endlela leswaku munhu wa xinuna a va yena loyi a sirhelelaka nsati eka makhombo hikuva u famba a nga khomanga nchumu.
- Vavasati hi mahanyelo ya xintu hi vona va tirhaka mitirho yo nonoha, leyi tirhiwaka laha ndyangu, kasi vavanuna vona va tirha ntsena ku languta ni ku hlayisa swifuwo, hambu ku ri ku lulamisa tindlu ta laha kaya leti hahlukeke, kumbe va komberwa ku lulamisa ni le ka vaakelana.

6.3.3 RHIJISITARA RA NKOKA NI VUTSHILA BYA KU TIRHISA SWIYILA, MIKHUVA NI MITOLOVELO YA NDHAVUKO

Eka vutomi bya siku rin'wana ni rin'wana hi kuma leswaku vanhu lava hanyaka va tirhisa swiyila, mikhuva ni mitolovelolo hi ndlela yo hambana. Hambiswiritano vutshila lebyi tirhisiwaka eka ku tirhisiwa ka mitolovelolo, mikhuva i bya nkoka eka vutomi bya siku rin'wana ni rin'wana.

- Swiyila, mikhuva ni mitolovelo ya xintu swi vumba mahanyelo ni vutivi ni ku hlayisa mfuwo ni ndhavuko wa rixaka, leswi nga swona swi nga na nkoka swinene eka mahanyelo ya xintu. Kuya hi leswi landzelaka Hi kuma leswaku vanhu va va ni mahanyelo lamanene loko va tirhisa leswi landzelaka:
- Ku tirhisiwa ka mikhuva ni mahanyelo ya xintu lama tolovelekeke ya endla leswaku endyangwini ku nga tshami ku va ni timholovo.
- Ku endlela leswaku ku va ni tindlela ta kahle ta mahanyelo ni mitolovelo ni tindlela ta kahle to kota ku ololoxa swiphiqho endyangwini.
- Ku tiyisisa, ku xixima ni ku landzelela hanyelo ra ndhavuko, vanhu va muti va fanele ku va ni mahanyelo ni ndlela yo xiximana hi ku landzelela mitolovelo ni mikhuva ya mahanyelo ya xintu.
- Ku endla leswaku vanhu va kota ku tlhela va twanana endyangwini, loko ku tshuka ku va ni ku hambana hi miehleketo eka matwisiselo ya swilo, i swa nkoka leswaku vanhu va tshama hansi tanihi ndyangu va kombisana mahanyelo lamanene. Ku ya hi ku hambana ka midyangu ni mavonelo, kumbe ni swiyimo swo tala leswi kumekaka swi endla leswaku ku va ni ku nonoheriwa ka vutomi hikokwalaho ka swiyimo leswi landzelaka, leswi endliwaka hi vanhu evuton'wini.
- Vuxaka lebyi nga riki kahle hi ntolovelo exikarhi ka mukon'wana ku nga mhani wansati ni nuna wa n'wana wa yena, hikokwalaho ka leswi vavanuna vo tala va talaka ku karhata vasati va vona, kun'wana swa endleka leswaku vuxaka bya vanhu lava byi va lebyinene, leswi swi va swi endliwa hikokwalaho ka mahanyelo ya kahle ya mukon'wana.

Mhaka leyi kombisiweke yi tala ku endla leswaku muti wu nga tiyi, kasi loko vuxaka byi ri lebya kahle muti wa tiya, kutani ku tirhisiwa swiyila ni mikhuva ya ndhavuko ku sivele leswaku vanhu lava va nga hanyi vutomi byo huma endleleni.

- Mukon'wana a nga pfumeleriwi ku dya swakudya leswi nga swekiwa hi mhani wa nsati. Mhaka leyi loko yi endliwa yi tekiwa yi ri xiyila lexikulu hikokwalaho yi siveriwa hi ku tirhisa mitolovelo ni mikhuva ya ndhavuko.

Ku ni swiyila ni mtolovelo yo tala swinene leyi tirhaka ka vanhu ku ri mhaka ya ku endlela leswaku vutomi bya hina vanhu byi va lebyinene naswona byi va ni nkoka hikokwalaho ka ku xiximana ni ku landzelela hanyelo ra ndhavuko, swiyila ni makhuma kumbe mitolovelo yo karhi leyi endlaka leswaku vanhu va va ni vutomi lebyinene lebyi xiximekaka ni ku amukeriwa hi vanhukulobye.

6.4. NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi ku kombisiwa leswi mahanyele ya vanhu ya faneleke ku va xiswona. Mahanyele ni tirhelo ya vun'anga ni swiyila swa kona ni swin'wana swa mitolovelo leyi tirhisiwaka tanihi swiyila swa ndhavuko, ku ri ndlela yo endlela leswaku vatirhisi va vun'anga ni vanhu ntsena va va ni milawu leyi va yi landzelelaka loko va ri eku hanyeni.

Loko munhu a lava leswaku a hanya kahle i swa nkoka ku landzelela mikhuva, swiyila, mitolovelo ni makhuma lawa ya tirhisiwaka leswaku vutomi bya hina vanhu byi amukeleka eka vanhu van'wana. Hi ndlela leyi komba leswaku vanhu hi ku hambana ka vona va ha swi kota ku hlayisa ndhavuko wa mahanyelo ya xintu.

Mhaka ya swiyila a yi kakanansi leswaku hi yin'wana ya tindlela leti endlaka leswaku vanhu emindyangwini ya vona va hanya kahle laha misaveni hi ku landzelala ku hloniphana ni ku hanya hi ku tiyiselana eka swiphiqo leswi vaka kona exikarhi ka vanhu. Hikokwalaho ka leswi mikarhi yin'wana swiyila ni makhuma a hi swi tekeri enhlokweni hina vanhu lava hi hanyaka eka masiku lawa.

Tin'anaga ta xintu tanihilaha swi nga kombisiwa hakona, ti ni swiyila leswi endlaka leswaku ti kota ku xixima ntirho wa tona wa vutshunguri hikokwalaho ka ku landzelela swiyila, mikhuva, mitolovelo ni swin'wana leswi tirhisiwaka ku endla leswaku vun'anga bya vona byi xiximiwa.

Makhuma i mhaka yin'wana leyi loko yi nga landzeleriwi kahle yi talaka ku tisa makhombo ni swirilo emindyangwini yo tala. Vanhu hikokwalaho ka ku pfumala vutivi, va kumeke va ri ni mitlimbo eka swa vutomi laha van'wana va kalaka va hundza emisaveni hikokwalaho ka ku pfumala vutivi mayelano ni makhuma lama ya nga kotiki ku landzeleriwa hi ndlela ya vutshunguri bya tin'anga ta xintu.

Loko munhu a loveriwile swi vula leswaku ndyangu hinkwawo wu khumile kutani ku lava leswaku wu basisiwa. Wansati loko a xixile naswona i ntirho wa vutshunguri bya xintu ku landzela matshungulelo ya ndhavuko lama ya endlaka leswaku vanhu va sala va hanya kahle endzhaku ka rifu leri humeleleke laha endyangwini. Hanyelo ra ndhavuko i ra nkoka swinene eka munhu un'wana ni un'wana loko ntsena a kota ku landzelela swiyila, mikhuva, mitolovelolo kun'we ni milawu ku nga wona mahanyelo laya kanetenaka ni swiendlo swo huma endleleni leswi hina vanhu hi rhandzaka ku swi endla. Vanhu vo tala hi rhandza ku landzelela mikhuva ni mitolovelolo ya vutomi lebyi tirhisiwaka eka masiku ya namuntlha.

NDZIMA YA 7

KU SONGASONGA XITSALWANA HINKWAXO

MANGHENELO

Rhijisitara leri ri komba leswaku i swa nkoka ku va munhu a va ni vutivi eka ntirho wo karhi ngopfu loko munhu a ya vonana ni n'anga hi mhaka ya tinhlolo. Munhu u faneke ku va ni vutivi eka ririmi leri tirhisiwaka. Loko munhu a nga twisisi ririmi ra ntirho wo karhi, swi ta endla leswaku leswi a lavaka ku pfuneka eka swona swi ta kota ku twisiseka ni ku tirheka hi ndlela ya kona.

Ririmi ra tinhlolo hi ri hlawula hi marito ya *vhuma* kumbe *vhumani*, laha ku nga ni mavito ya tinhlolo yo fana na Nghala, Nsati wa nkanyi, Ndzuma ni van'wana mavito lama kombisiweke eka xitsalwana lexi xa xopaxopo wa mavito ya tin'anga ta xintu ni mavito ya switirhisiwa leswi ti swi tirhisaka eka ntirho lowu wa vutshunguri. Kasi loko hi ta eka ku hlamuseriweni ka mahungu hi kuma leswaku ku ni marito yo fana ni Murharhu, Matsikwana, Mbvuri ni man'wana lama lavaka tihlamuselo, ku ya hi vutivi bya muhlahluvi eka munhu loyi a n'wi hlahluvaka. N'anga loko yi vulavula ya swi kota ku byela munhu loyi yi n'wi hlahluvaka leswaku a pfumela kumbe a kaneta mhaka leyi yi n'wi byelaka yona.

Rhijisitara ro phahla rona ri hambanile ni rhijisitara ro hlahluva hikuva vanhu lava phahliwaka a va vutisi nchumu hi mhaka leyi va phahliwaka hi yona, hikuva munhu loyi a phahlaka u va a yi tiva mhaka leyi a vulavulaka hi yona. Loko mhaka leyi muphahli a yi vulaka yi ri yona, vanhu lava n'wana vona va tirha ku pfumela hi ku vula marito yo fana na *tsika* kumbe *sika* nkarhi wun'wana va ba swandla, kasi muphahli yena u ya emahlweni a ri karhi a tlhokovetsela mavito ya vafi va muti lava loveke ku nga vona swikwembu swa muti leswi hi swi vulaka xivongo.

Muphahli u va a ri karhi a kombelela mikateko swirho swa ndyangu kun'we na yena eka swilo leswi va navelaka ku va na swona ni ku khensa leswi va swi kumeke. Rhijisitara ri kumeka ri ri kona eka swilo swo tala leswi tirhisiwaka tanihi leswi loko ku phahliwa, munhu lonkulu

endyangwini hi yena loyi a phahlaka a vulavulaka ni vafi, hi ndlela yo komba leswaku a nga va a vulavula ni vanhu lava va hanyaka laha a kombisaka ku khensa loko swi fanerile kumbe ku kombela swin'wana leswinene leswi kayivelaka laha ndyangwini, a swi kombela eka swikwembu swa muti.

Ririmi leri tirhaka eka ku phahla kumbe ku hlahluva a ri fani kambe ri ni nkoka swinene eka vatirhisi va rona. Ririmi ro phahla ri hlawulekisiwa hi swiritwana swa *tsika* kumbe *sika* kumbe gugu, ku ri ku ba swandla, ku ri ndlela yo komba ku hlavelela leswi vulavuriwaka hi muphahli. Munhu loyi a nga yena a phahlaka emutini u tala ku va munhu wa xisati, loyi a nga hahani wa muti kumbe tatanankulu loyi a tivaka swinene swirho swa rixaka ra muti. Muphahli nkarhi wun'wana wa hlahluveriwa leswaku a tiveka laha kaya leswaku hi yena a nga hlawuriwa ku va a vulavula ni swikwembu swa muti wolowo. Muphahli loyi u tshama egandzelweni, a teka fole ni byalwa a swi chela ehansi, kutani yena a ya emahlweni a ri karhi a vulavula, a vitana mavito ya vakokwana lava loveke hi ku landzelelana ka vona. Vanhu lavan'wana va tshama ekulenyana va ri karhi va ba mavoko ni ku vula marito ya *tsika* kumbe *sika*. Munhu loyi a phahlaka u tlhela a va yena loyi a kombelaka mikateko kumbe ku khensa eka leswi vandyangu va nga na swona leswi va swi kumeke eka nkarhi lowu nga hundza.

Mhaka ya tinxaka ta tin'anga na yona swi lava leswaku munhu a va ni vutivi mayelano ni ririmi leri tin'anga ti ri tirhisaka. Ku yisa emahlweni mhaka leyi swi vula leswaku n'anga yin'wana ni yin'wana yi tirha ntirho wa vun'anga hi ku tirhisa swin'wana swa switirhisiwa swo fana na tinhlolo, tinhunguvani, madzovo ya swiharhi ni swikokovi hambu yi ri mirhi yo hambana ku ya hi vuvabyi lebyi vanhu va lavaka ku pfuneka eka byona.

Tin'anga to tala ta amukeriwa hi vanhu hikuva va ti tirhisa eka vutshunguri hikokwalaho ka mitirho ya tona leyinene leyi va yi kombeke eka vanhu ku ya hi ku hambana ka mavabyi lama va pfuniweke eka wona. Tin'anga tanihilaha ti hlamuseriwaka hakona ta swi kota ku amukeriwa hi mitirho, kumbe tisan'wiwa ku ya hi leswi ti tirhelisaka vanhu swona, kutani a swi fanelangi ku vula leswaku mitirho ya vun'anga a yi na nkoka, naswona a yi amukeleki hikuva vanhu van'wana va pfuneka eka mavabyi ya vona yo hambanahambana hi ku tirhisa tin'anga ta xintu leti nga kona.

Vun'anga bya xintu byi hambanile swinene ni mhaka ya ku tshemba eka vukhongereri bya xikreste, tanihileswi hina tinxaka ta vantima, vutomi bya hina byi vaka ni nkoka loko hi tshama hi ri karhi hi tsundzuka va le hansi hi ku endla mipahlo hambu ku va hi tivisa swikwembu swa hina swin'wana ni swin'wana leswi humelalaka kwala emutini. Hi ku endla mitolovelo leyi swi hi pfuna leswaku ndhavuko wa hina wu nga nyamalali hikuva a hi landzelela mahanyelo ni maendlelo lama ya nga kona eka vutomi bya masikulawa. Tin'anga ta xintu i ta nkoka eka vutomi bya hina tanihileswi ti hi kombaka ndlela, ni ku hi pfuna eka leswi hi nga swi twisisiki, ku nga swilo swo fana ni milorho kan'we ni ku tshungula mavabyi ya tinxakaxaka.

Xitsalwana lexi tanihilaha swi lavisisiwa tin'anga ta xintu ti ni mavito ya tona yo hambana ti tlhela ti va ni matirhelo ya tona yo hambana hambu swi ri swikhedzekhedze leswi va swi tirhisaka eka ntirho lowu wa vutshunguri naswona swihambanile. Mhaka ya ku tsan'wiwa ni ku langutela ehansi ka vun'anga bya xintu na yona a yi fanelangi ku tsan'wiwa hikuva na yona i ya nkoka swinene, naswona yi fanele ku langutiwa yi tlhela yi xopaxopiwa hi ndlela ya kona ngopfu eka matsalwa lama a ya tsariwa khale.

Mhaka ya ku soriwa kumbe ku tsan'wiwa ka vutshunguri bya xintu ku ya hi matirhelo ya byona ni vanhu, naswona swi kona kambe a swi fanelangi ku vula leswaku mitirho ya vun'anga a yi na nkoka, naswona a yi amukeleki eka vaakatiko hikuva vanhu vo tala va kumeka va pfuneka eka mavabyi ya vona yo hambanahambana hi ku tirhisa tin'anga ta xintu leti nga kona. Mavito ya switirhisiwa leswi tirhisiwaka eka ntirho wa vutshunguri ni hi ndlela leyi tin'anga ti tirhaka hayona, tin'anga ta xintu ta ha tirha ni ku tirhisiwa hi vanhu eka ku tshungula mavabyi yo hambanahambana. Xitsalwana lexi a xi nga vi na ndhawu leyi xi nga ta va xi kongomisiwile eka yona, kambe xi ta khumba tindhawu hinkwato laha ku kumaka tin'anga ta xintu kun'we ni leswi ti swi tirhisaka hi ku angarhela. Hambileswi xitsalwana lexi xi nga kongomisiwangiki eka ndhawu yo karhi, kambe ku ta tirhiwa hi ndlela ya kahle ku endlela leswaku xi nga hangalaka. Xitsalwana xi fanele ku va ni mavito lama tirhasiwaka hi tin'anga eka tindhawu to hambana, hikuva rhijisitara leri tirhisiwaka hi tin'anga ta xintu a ri hambani hikuva mavabyi hambu a huma eka ndhawu yin'wana kumbe rixaka rin'wana ra vantima loko a fika eka n'anga wa swi kota ku hlamusela mavabyi ya yena ku kondza a kota ku pfuniwa, ku ri hava ni munhu ni un'we loyi a kotaka ku vulavula ririmi leri mavabyi yoloye a ri tirhisaka.

Xitsalwana lexi xi kotile kombisa leswaku n'anga yi kota ku tirha ntirho wa yona lowu hetisekeke, hi ku tirhisa switirhisiwa leswi kombisiweke. Tinhlole tanihileswi ti nga tona ti nga khoma ntirho lowukulu, xitsalwana lexi xi hlamuserile ku hambana ka tinhlole leti hinkwato ka tona ti tirhaka ku hlawutela mavabyi, swirilo ni swiphiso hambani ku tikeriwa loku ku nga kona eka mani na mani. Tanihilaha swi nga lavisisiwa ha kona, tin'anga ti nge swi koti ku tirha ntirho lowu hetisekeke handle ka vutivi ni vutlhari lebyi ti byi tirhisaka ku endla leswaku mulavi wa tinhlole a twisisa lexi a swi lavisisaka. Eka xitsalwana lexi, swi endlekile leswaku ku fikeleriwa tin'anga tin'wana hi xiviri ku endlela ku kuma vutivi ni ntokoto lowu va nga na wona mayelano ni vutshunguri. Tin'anga leti nakambe ta swi kota ku hlamusela, ntokoto wa tona eka mavabyi ni ku va tshembisa leswaku va ta pfuneka loko yi pfuniwa hi ku hlamusela mavabyi hi ku hlaya marhambu lama vuriwaka tinhlole.

Mirhi leyi saleke, yi nga lavisisiwangi eka xitsalwana lexi ya ha ri kona naswona yi ni nkoka swinene eka mhaka ya vutshunguri. N'anga yin'wana ni yin'wana yi tirhisa vutivi ni ntokoto wa yona lowu yi nga na wona ku hlanganisa misinya yo hlaya ku endlakairhi leyi kotaka ku hanyisani ku horisa mavabyi ya tinxakaxaka lama vanhu va kumekaka va ya vabya. N'anga yi nga tshungula mavabyi byo karhi hi ku tirhisa murhi wo karhi, lowu n'anga yin'wana yi nga wu tirhisiki loko yi ri karhi yi tshungula mavabyi ya muxaka wolowo.

Mhaka leyikulu hi leswaku vutshunguri bya xintu bya ha lava ku yisawa emahlweni milavisiso yo hlaya leyi nga ta endla leswaku vun'anga hi ku hambana ka byona byi va xilo xin'we lexi khomekaka, mayelano ni matshungulelo ya mavabyi, ku tirhisa mirhi yo hambanahambana leyi kumekaka eka swimila swo hambana, tanihi misinya leyikulu, magungu kumbe swimila leswitsongo leswi hanyaka hi ku khandziya yinwana misinya ni byanyi.

Vun'anga byi tirhisa swimila swa muxaka lowu ku namurhuta ni ku susa mavabyi emirini ya vanhu. Mhaka leyi yi kombisa swinene leswaku swimila hikwaswo hi ku hambana ka swona swi ni nkoka eka mhaka ya vutshunguri bya xintu, hambiloko hina vanhu hi nga ri ni vutivi byo ringanela eka swona kambe vatirhisi va yona va tiva leswi yi tirhaka swona, leswi swi komba leswaku ximila xin'wana ni xin'wana xi ni nkoka eka vutomi bya hina vanhu.

Loko munhu a lava leswaku a hanya kahle swi ni nkoka ku landzelela mikhuva, swiyila, mitolovelo ni makhuma lawa ya xiximiwaka eka vutomi hi ku endla leswaku vutomi bya hina vanhu byi amukeleka eka vanhu van'wana. Hi ndlela leyi swikomba leswaku vanhu hi ku hambana ka vona va ha swikota ku hlalisa ndhavuko wa mahanyelo ya xintu.

Mhaka ya swiyila a yi kanakanisi leswaku hi yi n'wana ya tindlela leti endlaka leswaku mindyangu ya vanhu yi hanya kahle laha misaveni, loko vanhu va landzelela swiyila, ku hlonipha ni ku hanya hi ku tiyiselana eka swiphicho leswi va ka kona exikarhi ka vona. Mikarhi yin'wana swiyila, mitolovelo ni makhuma a swi tekeriwi enhlokweni hi vanhu lava hanyaka.

Tin'anga ta xintu tanihi laha swi nga kombisiwa ha kona, na tona ti ni swiyila leswi endlaka leswaku ti kota ku xixima ntirho wa tona wa vutshunguri hikokwalaho ka ku landzelela swiyila, mikhuva, mitolovelo ni swin'wana leswi tirhisiwaka ku endla leswaku vun'anga bya vona byi xiximiwa.

Makhuma i mhaka yi n'wana leyi loko yi nga landzeleriwi kahle yi talaka ku tisa makhombo ni swirilo endyangwini. Vanhu hikokwalaho ka ku pfumala vutivi, va kumeke va ri ni mitlimbo eka vutomi laha van'wana va kalaka va hundza emisaveni hikwalaho ka ku pfumala vutivi ni maendlelo lama tirhiwaka mayelano ni ku tshungula makhuma. Mhaka leyi a yi koteki ku landzeleriwa hi ndlela ya kona, eka matshungulelo ya vun'anga bya xintu.

Loko enyangwini ku loviwileswi vula leswaku ndyangu hikwawo wu khumile kutani swa fanerile leswaku muti hinkwawo wu basisiwa hi ku tirhisa mabasiselo ya xintu. Munhu wa wansati loko a xixile naswona i xikombiso xa leswaku munhu yoloye u khumile, kutani i ntirho wa vutshuguri bya xintu ku landzelela maendlelo ya matshungulelo ya ndhavuko lawa ya endlaka leswaku vanhu va sala va hanya hi ndlela ya kona.

Ririmi ro phahla rona ri hambanile ni ririmi ro hlahluva hikuva vanhu lava phahliwaka a va vutisiwi loko mhaka leyi muphahli a yi vulaka yi ri yona. Vanhu lavan'wana vona va tirha ku pfumela hi ku vula marito yo fana na *tsika* kumbe *sika* kumbe va ba swandla. Muphahli a ri karhi a tlhokovotsela mavito ya vakokwana lava loveke va muti hi ku landzelelana, ku nga vona

swikwembu swa muti leswi hi vulaka leswaku i xivongo xa muti. Muphahli u tlhela a va yena loyi a kombelela vanhu lavan'wana kun'we na yena mikateko kun'we na yena ni swirho leswi n'wana swa ndyangu, laha a swi navelaka leswinene kumbe ku nkhenisa eka leswi va nga na swona.

Malan(1985:36) na Kuper (1963:60) va kombisa marito yo seketela maendlelo ya ntirho wa ku phahla loko a ku:

The family head addresses the dead in much the way as if they were alive, appeals to them as spontaneous and conversational, interspersed with rebukes and generally devoidance of gratitude.

Rijisitara ri kumeka ri ri kona eka swilo swo tala leswi tirhisiwaka tanihileswi loko ku phahliwa, munhu lonkulu endyangwini hi yena loyi a vulavulaka ni vafi, laha a vulavulaka wonge u vulavula ni vanhu lava va hanyaka, laha a kombisaka ku nkhenisa loko swi fanerile kumbe ku kombela swin'wana leswinene leswi kayivelaka laha ndyangwini, a swi kombela eka swikwembu swa muti.

Kasi loko ku hlahluviwa hi kuma ku hambana ka maendlelo ku ya hi tin'anga, kambe eka tin'anga to tala ku tirhisiwa marito ya *vhuma* kumbe *vhumani*. Kutani vanhu lava va hlahluviwaka va hlavelela hi ku vula marito ya *siya vhumu* lawa i marito yo kombisa ku tiyisisa leswaku leswi n'anga yi swi vulaka va swi tiva ni ku swi twisisa. Kasi tin'wana tin'anga tona ti lava ntsena leswaku vahlahluviwa va kaneta kumbe va pfumela leswi yi swi vulaka, vona va nga vuli nchumu nkarhi lowu yena a va ka a ri karhi a vulavula.

Mhaka ya rhijisitara i ya nkoka swinene eka ntirho wihi kumbe wihi, nawu wu kona wa maendlelo ku endlela leswaku vanhu va kota ku tirha kahle hi ku landzelela leswi ntirho wolowo wu faneleke ku tirhisa xiswona. Tin'anga madokodela, va nawu kumbe vuhosi bya ndhavuko na vona va tirhisa rhijisitara leri tirhaka eka ntirho wa vona leswaku wu kota ku famba kahle, hi ndlela ya matirhele ya kona.

Vun'anga bya xintu byi hambanile swinene ni ku tshembha eka vukhongeri bya ximanguvalawa (xikreste), tanihileswi hi tivaka leswaku vutomi bya hina Vatsonga kun'we ni tixaka tin'wana ta vantima, byi va ni nkoka loko hi tshama hi ri karhi hi tsundzuka va le hansi hi ku va endlela mipahlo hambu ku va tivisa swin'wana ni swin'wana leswi hi humelelaka kwala emutini.

Tin'anga ta xintu i ta nkoka eka vutomi bya hina tanihi leswi ti nga tona ti hi kombaka ndlela, hi ku hi pfuna hi leswi hi nga swi twisisiki hi milorho kan'we ni ku tshungula mavabyi ya tinxakaxaka. Tin'anga ta xintu leti nga kona ti ni mavito ni matirhelo kun'we ni swikhedzekhedze leswi va swi tirhisaka eka ntirho wa vona wa vutshunguri. Mhaka ya ku tsan'wiwa ni ku languteriwa ehansi ka vun'anga bya xintu na yona i ya nkoka swinene, naswona yi fanele ku langutisiwa yi tlhela yi xopaxopiwa hi ndlela ya kona.

Xitsalwana lexi xi kombisa leswaku n'anga yin'wana ni yin'wana yi tirha ntirho wa vun'anga hi ku tirhisa swin'wana swa swikhedzekhedze swo fana na tinhlolo, tinhunguvani, madzovo ya swiharhi ni swikokovi kun'we ni mirhi yo hambana ku ya hi vuvabyi lebyi vanhu va lavaka ku pfuneka eka byona. Tin'anga ta xintu ta amukeriwa hi vanhu, va tlhela va ti tshemba ni ku ti tirhisa hikokwalaho ka mitirho ya tona leyinene ya ku tshungula mavabyi. Tin'anga tanihilaha ti hlamuseriwaka ha kona ta swi kota ku amukeriwa hikokwalaho ka mitirho.

Mhaka ya leswaku tin'anga ta soriwa kumbe ku tsan'wiwa ku ya hi leswi ti tirhelisaka vanhu swona, na yona yi kona kambe a swi fanelangi ku vula leswaku mitirho ya vun'anga a yi na nkoka, na swona a yi amukeleki hikokwalaho ka leswi vanhu vo tala va kumekaka va pfuneka eka mavabyi ya vona yo hambanahambana eka tona, tanihiloko va tirhisa tin'anga ta xintu leti nga kona.

Xitsalwana lexi xi kombisile leswaku n'anga ya swi kota ku endla ntirho wa yona lowu hetisekeke, hi ku tirhisa switirhisiwa leswi kombisiweke. Tinhlolo tanihileswi ti nga tona ti nga khoma ntirho lowukulu, wa vun'anga ti kombisile hi ku hambana ka tona. Tinhlolo leti hinkwato ti tirhaka ku hlawutela mavabyi, swirilo ni swiphiso kumbe ku tikeriwa loku ku nga kona eka vanhu. Tanihilaha hi laha swi hlamuseriweke ha kona, tin'anga ti nge swi koti ku tirha ntirho lowu handle ka vutivi ni vutlhari lebyi n'anga yi nga byi tirhisaka ku endla leswaku mulavi wa

tinhlolo a twisisa lexi a xi lavisisaka. Xitsalwana lexi xi tikomba xi fikelerile tin'anga hi xiviri ku lava ku kuma vuxokoxoko, vutivi ni ntokoto lowu tin'anga ta xintu ti nga na wona mayelano ni ku hlamusela munhu leswi n'wi karhataka, muvabyi ni leswaku a va ni tshemba eka leswi a byeriwaka swona hi n'anga hi ku pfuniwa hi marhambu lawa ya vuriwaka tinhlolo.

Vanhu lava lavaka ku hanya kahle va rhandza ku landzelela mikhuva, swiyila, mitolovelo ni makhuma lama ya tirhisiwaka leswaku vutomi bya hina vanhu byi amukeleka eka vanhu van'wana. Hi ndlela leyi swikomba leswaku vanhu hi ku hambana ka vona va ha swikota ku hlayisa ndhavuko wa mahanyelo ya xintu.

Mhaka ya swiyila a yi kanakanisi leswaku hi yin'wana ya tindlela leti endlaka leswaku vanhu emindyangwini ya vona va hanya kahle laha misaveni hi ku landzelala ku hlompfana ni ku hanya hi ku tiyiselana eka swiphiquho leswi va ka kona exikarhi ka vanhu, hikokwalaho laha minkarhi yin'wana swiyila ni makhuma swi nga tekeriwiki enhlokweni hi hina vanhu lava hanyaka. Tin'anga ta xintu tanihi laha swinga kombisiwa ha kona, na tona ti ni swiyila leswi endlaka leswaku ti kota ku xixima ntirho wa tona wa vutshunguri hikokwalaho ka ku landzelela swiyila, mikhuva, mitolovelo ni swin'wana leswi tirhisiwaka ku endla leswaku vun'anga bya vona byi xiximiwa.

Makhuma i mhaka yin'wana leyi loko yinga landzeleriwi kahle yi talaka ku tisa makhombo ni swirilo emindyangwini yo tala. Vanhu hikokwalaho ka ku pfumala vutivi, va kumeke va ri ni mitlimbo evuton'wini laha van'wana va kalaka va hundza emisaveni hikokwalaho ku pfumala vutivi bya vutshunguri loko munhu a ri ni makhuma.

Mhaka leyi a yi koti ku landzeleriwa kahle hi tirhisa tindlela ta matshungulelo ya vun'anga bya xintu. Loko munhu a loveriwile, swivula leswaku ndyangu hinkwawo wu khumile kutani ku lavaka leswaku ndyangu wolowo wu basisiwa. Loko munhu wa xisati a xixile naswona i ntirho wa vun'anga bya xintu ku landzelerisa matshungulelo ya ndhavuko eswaku vanhu va sala va hanya kahle.

Mahanyelo ya ndhavuko i ya nkoka swinene eka munhu un'wana ni un'wana loyi a kota ku landzelela swiyila, mikhuva ni milawu ya mahanyelo lama ya kanetenaka ni swiendlo swo huma endleleni leswi vanhu va rhandzaka ku swi endla hikuva vanhu va lava ngopfu ku landzelela mikhuva ni mitolovelolo ya vutomi leyi tirhisiwaka masakulawa, leyi nga landzeleriki maendlelo ya xintu.

Ku dlayiseta eka xitsalwana lexi hi kuma mhaka ya rhijisitara ra tin'anga leri nga rona ri nga ni nkoka swinene eka ku hlamusela mhaka ya ririmi leri tirhaka eka swilo hikwaswo leswi fambelanaka ni vutshunguri bya xintu. Ku ni ririmi ro tinhlolo loko ku hlahluviwa, ni rhijisitara ri ku phahla leswi naswona swi nga ni nkoka swinene eka mhaka ya vutshunguri. Rhijisitara ri kona eka swilo swotala leswi tirhisaka rhijisitara.

Ku ni mirhi yo hambana leyi tirhaka ku endla mirhi yo tshungula hi yona. Mirhi leyi yi tirhisiwaka yi kumeka eka matluka, timitsu ni mahanti ya mirhi. Tin'anga na tona ti tirhisa tinhlolo leti nga ni mavito yo hambana lama kotoka ku hlamusela timhaka to hambana ka ya hi tihlamuselo ta tin'anga ni tinhlolo ta tona. Xitsalwana lexi xi tlhela xi khumba mhaka ya swiyila leswi na swona swi nga ni nkoka evuton'wini. Loko vanhu va landzelela milawu ya mahanyelo va swikota ku hlula eka swilo swotala. Xitsalwana lexi xi nga pfuna loko xi nga kota ku dladlamuxiwa ku ya emahlweni eka ku hlayisa mfuwo ni ndhaka ya vutivi ni vutlhari bya vantima.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

8.1 TIBUKU LETI NGA TSHAHIWA

- Abrams M.H (1988) : *A glossary of literacy terms*
Harcourt Brace college Publishers,
New York
- Bailey K.D (1987) : *Method of Social Reseach*
The free press Macmillan Publishers,
Cape Town
- Bible Society (2000) : *Good News Bible,*
11th Edition, Cape Town
- Ducrot O & Todorov T (1979) : *Encyclopedia Dictionary of Science of*
Languages
Basil Blackwell, U.K
- Gray M (1989) : *A Dictionary of Literary Term*

New York Press Hong Kong
- Hornby, A.S (1964) : *The Concise Oxford Dictionary of current*
English,
Univercity Press, Oxford
Great Britain
- Khosa T.H (1994) : *Mulunguni*
J.I. Van Schaik (pty) I.td, Pretoria
- Leech N.G and Short M.H (1987) : *Style in fiction: A Linguistic Introduction to*
English fictional pross,
Longman Group,
New York
- Mahatlani A.D (1986) : *Ndladlalati ya Malenga*
Sasavona Publishers & Booksellers,

- Hatfield, Pretoria.
- Mahuhushi M.A(1966) : *Xikotikoti wa Matshoisho*
Better Books, Pretoria
- Maluleke D.R (1987) : *Xona hi xih?*
J.I. Van Schaik (Pty) Ltd, Hatfield, Pretoria
- Malan J.S (1985) : *Swazi culture,*
Department of Anthropology
University of the North, Pietersburg
- Makamu S.H.N (1985) : *Hi Landza Mpisani*
Moriya Printing Works, Morija Lesotho.
- Mnisi H.S (1974) : *Ntukulu Wangi Yedwa,*
Sasavona Booksellers
And Publishers, Braamfontein
- Moore D.M (1992) : *Guinness guide to plants of the World*
Guinness Publishers, Great Britain
- Marhanele M.M (1980) : *Byokota i madlayisani*
Moriya Printing Works, Morija, Lesotho
- Maringa (2005) : *Xisaka xa nghondho*
Published by Juta Gariep (Pty) Ltd
P o box 24309, Lansdowne, 7779
- Myburgh A.C (1981) : *Anthropology for Southern Africa*
J.I. van Schaik (Pty) Ltd, Hatfield, Pretoria
- Ndhambhi I.P(1993) : *Lecture guide of Anthropology 100*
University of the North Press, Pietersburg
- Readers Digest (1998) : *Illustrated Oxford Dictionary, Oxford*
University press, Great Britain
- Stallybrass (1982) : *Macherth & Witchcraft,*
Routledge, London
- Sugden A (1980) : *Botany Land book*
Longman and York Press

- Tredgold M.H (1986) : *Food plant of Zimbabwe*
Mambo Press, Zimbabwe
- Thuketana F.A (1969) : *Xisomisana*
Moriya Printing Works, Morija Lesotho
- Van Wyk and Gericke(200) : *People's plants(a guide to useful plants of Southern Africa)*
Biza Publishers: Cape Town
- Van Wyk (1972) : *Trees of the Kruger National Park (Vol.1)*
Purcell Publishers, Cape Town
- Van Wyk (1974) : *Trees of the Kruger National Park (Vol.2)*
Purcell Publishers, Cape Town
- Van Wyk van oudshoorn& Gericke (1997) : *Medicinal Plants of South Africa*
Briza Publishers, Cape Town